

TÜRKLÜK
ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ
12

Kurucusu:
Hakkı Dursun YILDIZ

Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi

İstanbul, Eylül 2002

**NİZÂMÜLMÜLK'ÜN SİYÂSET-NÂME'SİNE
SELÇUKLU DEVLET TEŞKİLÂTI AÇISINDAN BİR BAKIŞ:
EMÎR-İ HARES VE EMÎR-İ DÂD ÖRNEĞİ***

SADİ S. KUCUR

(Marmara Üniversitesi)

Büyük Selçuklu devletinin meşhur veziri Nizâmülmülk'ün yazdığı *Siyâset-nâme*'nin genel anlamda öneminden bugüne kadar çok bahsedilmiştir. Bu eser ile ilgili tedkiklerin bir kısmında, sadece siyaset teorisi ve hükümlerliliğin mahiyeti üzerinde durulur. Selçuklu devlet teşkilâtı hakkında yapılan araştırmalarda ise bir asırdan bu yana bu eserden faydalanılmaktadır. V. V. Barthold¹, M. F. Köprülü² ve İ. H. Uzunçarşılı³, *Siyâset-nâme*'den devlet teşkilâtı tarihi açısından faydalandığını bildiğimiz ilk isimlerdir. Bunların ve daha sonraki ilim adamlarının yaptıkları araştırmalarda *Siyâset-nâme*'deki bilgiler zaman zaman yazılış maksadı ve özelliği dikkate alınmadan ve diğer tarihî kaynaklarla mukayese edilip kritiği yapılmaksızın tek kaynak olarak kullanılmakta; eserde bizzat Selçuklu devlet teşkilâtı anlatılıyormuş gibi, zikredilen bütün memuriyetlerin aynen Selçuklular'da da mevcut olduğu

* Bu makale, *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi (Konya 11-13 Ekim 2000)*'ne sunulan tebliğin geliştirilmiş şeklidir.

1 V.V. Barthold, *Turkestan Down to the Mongol Invasion*, London 1977⁴; *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. H. D. Yıldız, Ankara 1990². Müellifin doktora tezi olan bu önemli eserin Rusça ilk baskısı 1900'de, ilâveli baskısı 1963'te, bunun İngilizce tercümesi ise 1968'de basılmıştır.

2 Köprülüâde Mehmed Fuad, "Selçukîler Zamanında Anadolu'da Türk Medeniyeti", *Millî Tettebbu'lar Mecmûası*, II/5(T.sâni-K.evvel 1331), 193-232; aynı yazar, *Türkiye Tarihi*, I (Anadolu İstilasına Kadar Türkler), İstanbul 1923.

3 İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Medhal*, Ankara 1984³ (İlk baskısı 1941 tarihlidir).

farzedilmektedir. Türkiye’de konuyla ilgili yapılan birçok araştırmada ise, merhum İ. H. Uzunçarşılı’nın 60 yıl kadar önce yazdıkları tekrar edilmektedir.

Araştırmamız, Selçuklu tarihçisi merhum M. A. Köymen’in vaktiyle başka bir vesile ile yayınladığı bir makalesinde⁴ konumuz ile ilgili yaptığı genel tahlilin devamı mahiyetindedir. Burada, *Siyâset-nâme*’de yer alan devlet teşkilâtı ile ilgili bütün konuları değil, sadece zikredilen devlet görevlileri hakkındaki kayıtları Selçuklu devletleri tarihini anlatan diğer kaynaklardaki bilgilerle mukayese etmeye ve örnek olarak da yapılan bir hatayı düzeltmeye çalışacağız.

*

Asıl adı Ebu Ali el-Hasan b. Ali b. İshak olan Nizâmülmülk’e bu lâkab Selçuklu devleti veziri olduğu zaman Abbasî halifesi tarafından verilmiştir. Nizâmülmülk 408 (1018) yılında Horasan’ın Tûs şehrine bağlı Râdkan kasabasında varlıklı bir babanın oğlu olarak doğmuş, fıkıh ve hadis gibi dönemin önde gelen ilimlerinde iyi bir eğitim görerek, ilmî ve edebî bir muhit içinde yetişmiştir. Önce Gazneliler’in Horasan valisi Ebu’l-Fazl Sûrî’nin hizmetinde bulunmuş, Selçuklu Devleti kurulduktan sonra bir müddet Melik Alp Arslan’ın Belh valisinin emrinde kâtiplik, Alp Arslan’ın babası devletin doğu eyaletlerinin hâkimi Çağrı Bey’in maiyetinde ise vezirlik yapmıştır. Çağrı Bey 451 (1059)’de vefât edince, Sultan Tuğrul Bey’in vassali olarak babasının yerine geçen Alp Arslan’ın yanında vezirliğe devam etmiştir. Tuğrul Bey’in vefâtı (455/1063) üzerine tahta çıkan Alp Arslan, Tuğrul Bey’in veziri Kündürî’yi azledip öldürttüktten sonra Nizâmülmülk’ü bu makama tayin etmiştir (456/1064). Nizâmülmülk, Melikşah’ın vefâtından bir ay kadar önce

4 M. A. Köymen, "Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları I. Büyük Selçuklu İmparatoru Melikşah Devrine Dair Bir Eser Münasebetiyle", *Belleten*, 68(1953), 597-602. Yazar, İ. Kafesoğlu’nun *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu* (İstanbul 1953) adlı eserini tenkid ettiği bu makalesinde, bir vesile ile *Siyâset-nâme*’deki fasılları konularına göre, hikâyeleri ise aid oldukları devletlere göre tasnif etmiştir. 5-6 sayfayı bulan bu tedkik, konumuz itibariyle yani *Siyaset-nâme*’nin Selçuklu devlet teşkilâtı açısından sistemli bir şekilde tahlil teşebbüsünün bildiğimiz kadarıyla ilk ve tek örneğidir. Bu genel çalışma, mevcut haliyle konuya ancak bir başlangıç teşkil etmekteyse de, bunun ayrıca bir tenkid makalesi içerisinde zâyi olduğunu ve eserin Köymen tarafından yapılan tercümesinin başına konularak istifadeye sunulmasının çok daha yerinde olacağını da burada belirtmeliyiz.

485 (1092) yılında, bir Bâtınî fedaisi tarafından öldürülüşüne kadar 29 yıl vezirlik görevini sürdürmüştür.

Nizâmülmülk devlet idaresinde gösterdiği başarı yanında, devlet teşkilâtı ile ilgili icraatı ve yaptığı yenilikler ile de ağırlığını hissettirmiştir. Selçuklular'dan önce kurulmuş Sâsânî, Abbasî, Sâmânî, Gazneli gibi devletlerin uygulamalarından faydalanarak Selçuklu devlet teşkilâtını geliştirmiş, askerî *iktâ* uygulamasını sistematik bir hale getirmişti. Ayrıca kendi adıyla anılan medreseleri kurmakla da İslâm dünyasında bir çığır açarak, Sünnî İslâm dünyası için büyük bir tehlike teşkil ettiğini düşündüğü Bâtınîlikle mücadele için siyasî gücün yanında eğitime de başvurma yoluna gitmiştir.⁵

Nizâmülmülk devlet adamlığı yanında, engin tecrübesine dayanarak devlet idaresiyle ilgili olarak yazdığı *Siyâset-nâme*'siyle de tanınmıştır. Bu eser, Batı'da Eski Yunan'dan, Doğu'da ise Sâsânîler'in son zamanlarından itibaren görülmeye başlayan siyâset-nâme veya nasihat-nâme yazma geleneğinin önemli bir örneğini teşkil eder.⁶ *Siyâset-nâme*'nin, müellifinin

5 Nizâmülmülk hakkında daha fazla bilgi için bkz. H. Bowen [-C. E. Bosworth], "Nizâm al-Mulk", *EI²*, VIII (1995), 69-73; İ. Kafesoğlu, "Nizâm-ül-Mülk", *İslâm Ansiklopedisi (İA)*, IX, 329-333; Nizâmü'l-mülk, *Siyâset-nâme*, haz. M. A. Köymen, Ankara 1982, V-XV (önsöz); M. A. Köymen, "Selçuklu Veziri Nizâmü'l-mülk ve Tarihî Rolü", *Millî Kültür*, I/5(1977), 9-16; aynı yazar, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, III (Alp Arslan ve Zamanı), Ankara 1992, bkz. indeks; C. L. Klausner, *The Seljuk Vezirate, A Study of Civil Administration 1055-1194*, Cambridge 1973, bkz. indeks; S. A. A. Rizvi, *Nizam al-Mulk Tusi, His Contribution to Statecraft, Political Theory and the Art of Government*, Lahore 1978; aynı yazar, "Nizâm al-Mulk Tûsî (1017-1092) (Not a Politician but a Statesman)", *Hamdard Islamicus*, III/1(Spring 1980), 79-85; C. Tabatabaî, *Hâce Nizâmülmülk*, Tahran 1996; N. Yavari, "Nizâm al-Mulk and the Restoration of Sunnism in Iran in the Eleventh Century", *Tahkikat-i İslâmî*, XI/1-2(1996), 570-551; C. Hillenbrand, "1092: A Murderous Year", *Arabist: Budapest Studies in Arabic*, 15-16(1995), 281-296; N. Kessaî, *Medâris-i Nizâmiyye ve Tesîrat-ı İlmî ve İctima'î-i Ân*, Tahran 1374³; A. İkbâl, *Vezâret der Ahd-i Selâtîn-i Bozorg-i Selcukî*, nşr. M. T. Dânişpejûh - Y. Duka, Tahran 1338ş/1959, 46-53; K. Rippe, "Über den Sturz Nizâm-ul-Mulks", 60. *Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı*, İstanbul 1953, 423-435.

6 Siyâset-nâmeler hakkında genel bilgi için bkz. C. E. Bosworth, "Nasîhat al-mulûk", *EI²*, VII (1993), 984-988; A. Uğur, *Osmanlı Siyâset-Nâmeleri*, Kayseri 1992; A. S. Levend, "Siyaset-nâmeler", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten* 1962, Ankara

yıllarca yöneticilik yapmış olduğu Selçuklu Devleti'nin idârî yapısı hakkında sultana tavsiyelerde bulunmak üzere yazılmış olması, onu bizim için daha da önemli kılar.

Bu önemli Selçuklu vezirinin kaleme aldığı *Siyerü'l-mülûk yâ Siyâset-nâme* adlı eser⁷, muhtemelen 470 (1077-8) yılında Sultan Melikşah'ın

1982, 167-194; E. I. J. Rosenthal, *Ortaçağ'da İslâm Siyaset Düşüncesi*, trc. A. Çaksu, İstanbul 1996; A. Davutoğlu, "Devlet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, IX, 239; Veli Atmaca, "Hadisleri Bakımından Siyâsetnâmeler (I)", *Fırat Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi*, V(2000), 357-370.

Nizâmülmülk'ün *Siyâset-nâme*'si için bkz. İ. Kafesoğlu, "Büyük Selçuklu Veziri Nizâmü'l-Mülk'ün Eseri Siyâsetnâme ve Türkçe Tercümesi", *Türkiyat Mecmuası*, XII(1955), 231-256; "Siyâset-nâme yâ Siyerü'l-Mülûk", *Dâîretü'l-Ma'arif-i Fârist*, I, Tahran 1345hş, 1390; C. E. Bosworth, *a.g.m.*, 987; M. S. Khan, "The Saljuq Vizier Nizam al-Mulk and his Siyasat Nama", *Uluslararası Osmanlı Öncesi Türk Kültürü Kongresi Bildirileri*, Ankara 1997, 29-49; A. K. S. Lambton, "The Dilemma of Government in Islamic Persia: the *Siyâsat-nâma* of Nizâm al-Mulk", *Iran*, XXII(1984), 55-56; aynı yazar, "Concepts of Authority in Persia: Eleventh to Nineteenth Centuries A. D.", *Iran*, XXVI(1988), 98 (Bu iki makalenin fotokopilerini İngiltere'den gönderen meslekdaşım Cengiz Tomar'a müteşekkirim); M. Rüküddin Hassan, "Nizâmülmülk", trc. Y. Z. Cömert, *İslâm Düşüncesi Tarihi*, II, yay. M. M. Şerif, İstanbul 1990, 375-401; M. al-Naqib, "Siyâsat-nâma: Some Notes on Its Importance as a Source for Studying Nizâm al-Mulk's Career", *The Arab Historian, A Bulletin of Historical Research*, XVIII(1980), 7-12; S. A. A. Rizvî, *a.g.e.*; N. H. Khan, "Nizamul Mulk Tusi: Pioneer in Public Administration", *Sind University Research Journal Arts Series Humanities and Social Sciences*, VI (Haydarabad 1967), 19-24; C. Yılmaz, "Nizamülmülk'ün Siyasetnamesi'ne Göre Büyük Selçuklu Devleti'nin Yönetim İlkeleri", *İlim ve Sanat*, 35-36 (Temmuz 1993), 99-107; A. Ertuğrul, "Bir Kaynak Olarak Nizamü'l-Mülk'ün Siyasetnâme'si", *Türkler*, ed. H. C. Güzel - K. Çiçek - S. Koca, V, Ankara 2002, 271-278; aynı yazar, *Kaynakları Bağlamında Nizamü'l-Mülk'ün Siyasetnâme'sinde Geçen Önemli Kişiler*, İzmir 1990, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi; H. Eroğlu, *Siyasetname'deki Bilgilerin Selçuklu Devrindeki Olaylar ile Karşılaştırılması*, Ankara 1997, Ankara Üniversitesi S. B. E., Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

- 7 *Siyâset-nâme*'nin neşir ve tercümeleri: *Siasset Namêh: Traité de Gouvernement Composé Pour le Sultan Melik-Châh, par le Vizir Nizam oul-Moulk*, Farsça metin ve Fransızca trc. C. Schefer, I-II ve suppl., Paris 1891-1897; Nizâmülmülk, *Siyâset-nâme yâ Siyerü'l-mülûk*, nşr. A. Halhâlî, Tahran 1310hş; *Siaset-name: Kniga o Pravlenii Vazira XI Stoletyja Nizam al-Mulka*, Rusça trc. B. N. Zakhoder, Moskova-Leningrad 1949; Nizâmülmülk, *Siyâset-nâme*, nşr. M. M. Çehardihî - M. Kazvinî,

isteğiyle yazılmaya başlanmış ve 484 (1091) yılında sultana takdim edilmiştir. Eserin girişinde verilen bilgiye göre Sultan Melikşah, din ve dünya işlerinin düzgün yürümesi ve bu konularda doğru karar verilebilmesi için, önceki Selçuklu sultanlarının ve diğer hükümdarların uyguladıkları kanun ve âdetler ile devlet idaresindeki aksaklıkları ve bunlara karşı alınması gereken tedbirleri içerecek bir eser yazılmasını istemiştir.⁸ Önsözünde eserin 50 fasıl olduğu zikrediliyor ise de Köymen'in neşrettiği nüsha 51 fasıldır. Daha önce neşredilen muahhar nüshaların metinlerinde ise, sonradan ilâveler yapıldığı için bu rakam 55'e çıkmaktadır. Her fasılda bir konu ele alınmakta, ancak bir sıra takip edilmemektedir. Her faslın sonunda ayrıca, konuyla ilgili hikâyeler de yer almaktadır. Vaktiyle Köymen'in kısmen yaptığı tahlile göre⁹, eserde yer alan

Tahran 2537/1978-93; Nizâmülmülk, *Siyasetname*, trc. M. Ş. Çavdaroglu, İstanbul 1954 (İ. Kafesoğlu bu tercümeyi tenkid etmiştir, a.g.m.; Nizâmülmülk, *Siyâsatnama, Gedanken und Geschichten*, Alm. trc. K. E. Schabinger von Schowingen, Zürich 1987²; Nizâmülmülk, *Siyerü'l-Mülûk (Siyâset-nâme) Te'lif-i Hâce Nizâmü'l-Mulk Ebu 'Alî Hasan-i Tûsî*, nşr. H. Darke, Tahran 1347hş/1968²; Nizâm al-Mulk, *The Book of Government or Rules for Kings: the Siyar al Muluk or Siyasat-nama of Nizam al-Mulk*, İng. trc. H. Darke, Curzon 2002³; Nizâmülmülk, *Siyâset-nâme*, trc. R. Sultanov - H. Memmedzâde, Bakü 1989²; Nizâmülmülk, *Siyasetname*, trc. N. Bayburtlugil, İstanbul 1998⁴; Nizâmülmülk, *Siyâset-nâme: Yek-i Siyerü'l-mülûk*, trc. Ş. V. Hüseyinzâde, Taşkent 1997.

Yazarın kaleminden çıkmış metne en yakın olduğu kabul edilen İ. Kafesoğlu'nun bulduğu nüsha (Süleymaniye Kütüphanesi, Molla Çelebi, nr. 114), Köymen tarafından neşir ve tercüme edilmiştir (Nizâmü'l-mülk, *Siyâset-nâme*, haz. M. A. Köymen, Ankara 1999, Farsça metin ile tercüme birlikte). Bu son baskı, eserin daha önce 1976'da neşredilen Farsça metni ile, 1982 ve 1990'da yayınlanan tercümesinin birlikte basılmış halidir. Ancak Köymen eserin 44, 46, 47 ve 48. fasıllarını din tarihçilerini ilgilendirdiği gerekçesiyle tercüme etmemiş ve ilk iki baskı bu şekilde yayınlandığı gibi, maalesef Türk Tarih Kurumu da üçüncü baskısını bu eksik haliyle neşretmiştir. Ayrıca bu tercüme, hem kurumun, hem de eserin önemine yakışmayacak şekilde fahiş dizgi hataları ile doludur ve indeksi de gelişigüzel ve eksiktir. Biz bu sebeple Farsça metnin birinci baskısının tıpkıbasımı olan ve yanlış-doğru cetveli eklenen son baskısını (1999), tercüme metnin ise ilk baskısını (Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-nâme*, haz. M. A. Köymen, Ankara 1982, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları) ve eksik fasıllar için de N. Bayburtlugil'in tercümesini (İstanbul 1987²) kullandık. Bundan sonra Farsça metin için "*Siyâset-nâme*, metin", tercüme için "*Siyâset-nâme*, trc." kısaltmalarını kullanacağız.

8 *Siyâset-nâme*, metin, 1-2; *Siyâset-nâme*, trc., 1-2.

9 Köymen, "Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları I", 598.

toplam 56 hikâyenin 11'i Eski İran ve Sâsânîler'e, 10'u Gazneliler'e, 8'i Abbasîler'e, 6'sı muhtelif peygamberlere, 4'ü Hulefâ-i Râşidîn'e, 4'ü Emevîler'e, 2'ser hikâye Büyük Selçuklu, Büveyhî ve Tâhirîler'e, 1'i Sâmânîler'e (ve Saffârîler'e), 1'i İskender'e, 1'i Mezdek'e ait olup 4 hikâyenin ise devri tesbit edilememiştir.

Bu noktada üzerinde durmamız gereken, *Siyâset-nâme*'de verilen bilgilerin Selçuklu devlet teşkilâtı ile ne derece örtüştüğüdür. Bunu tesbit edebilmemiz için evvelâ eserin telif ediliş maksadını ve tarzını göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Esâsen eserin bu yönü bilinmeyen bir konu değildir. Fakat *Siyâset-nâme* Selçuklu devlet teşkilâtı için kaynak olarak kullanılırken, bu hususiyetin dikkate alınmadığı görülmekte, kitapta yer alan müesseselerin aynı adı veya aynı muhtevayı taşıyarak Selçuklu uygulamasında mevcut olduğu farzedilmektedir. Oysa, başlangıçta da belirttiğimiz gibi, Nizâmülmülk eserini Selçuklu devlet teşkilâtını değil, bu teşkilâtın nasıl olması gerektiğini ve uyulması gereken ilkeleri anlatmak için yazmıştır. Bu ilkeleri pekiştirmek için de Selçuklular'dan önce kurulmuş yukarıda zikredilen devletlerin uygulamalarından örnekler vermiştir. O halde bu eserde yer alan müessese ve memuriyetler, Selçuklu uygulamasında aynen mevcut olabileceği gibi, ismi ya da muhtevası şu veya bu şekilde değişikliğe uğramış, hatta hiç var olmamış da olabilirler. Bunu tesbit edebilmemiz için eserdeki bilgilerin tasnifi yapıp, Selçuklu uygulamasının örneklerini veren kaynaklardaki kayıtlarla mukayese etmemiz gerekir.

Bu sebeple eserde geçen memuriyet adlarını; saray, merkez, eyâlet, askerî ve şer'î/adlî başlıkları altında alfabetik olarak tasnif ettik. Görevli adlarının, *Siyâset-nâme*'deki fasıllar ve hikâyeler taranarak hangi devlete veya devletlere aid olduklarını gösterdik. Daha sonra bunları, Büyük Selçuklu ile onun tâbii Hârizmşahlar'ın devlet teşkilâtı üzerinde çalışan Alman şarkiyatçı Herbert Horst'un¹⁰ kitabında tespit ettiği memuriyet isimleri ile karşılaştırdık ve bunları tablo haline getirdik (Bkz. Tablo). Tabiatıyla *Siyâset-nâme*'de konumuz açısından tahlil edilmesi gereken hususlar, pek tabîî ki sadece memuriyet adlarından ibâret değildir. Bu memurların görev yaptıkları devlet daireleri ve devlet teşkilâtı ile ilgili muhtelif terimler de tedkik edilmek durumundadır.

10 *Die Staatsverwaltung der Grosselghen und Horazmshahs (1038-1231)*, Wiesbaden 1964.

Burada Horst'un çalışmasının önemini ortaya koymak yerinde olacaktır. Bu tedkik, konu ile ilgili asılları günümüze ulaşmayan resmî vesikaların suretlerinin yer aldığı münşeat mecmuaları taranarak meydana getirildiği için, konumuzla ilgili bir özet derleme mahiyetindedir. Köymen, bu eserin geniş bir hülâsasını tenkid de ederek tercüme etmiştir.¹¹ Horst'un kitabına esas aldığı 11 münşeat mecmuası şunlardır:¹²

1. *Evoglu Haydar Münşeat*¹³: Safevî devrine aid olup içinde Alp Arslan'a ait 4 tayin menşuru vardır.

2. Atabeg Cüveynî, *Atebetü'l-Ketebe*¹⁴: Sultan Sancar'ın münşilik hizmetinde bulunan müellifin eserinden çoğu tayin fermanı olan 38 vesika değerlendirilmiştir. Bu önemli eseri tahlil eden M. A. Köymen'in¹⁵ ve A. K. S. Lambton'ın¹⁶ tedkikleri vardır.

3. *Ahkâm-ı Selâtîn-i Mâzî*: Leningrad Münşeat Mecmuası olarak da bilinen bu eserde bulunan belgelerin 35'i Büyük Selçuklu, 78'i Hârizmşahlar, 2'si Kirman Selçukluları, 5'i Gazneliler ve 1'i de Saffarîler devrine aittir. Bu eserin de ayrıntılı bir tahlili ve *Atebetü'l-Ketebe* ile mukayesesi Köymen tarafından yapılmıştır.¹⁷ Horst buradaki vesikalardan 30'unu değerlendirmiştir.

4. Reşidüddin Vatvât, *Mecmû'atü'r-Resâil*¹⁸: Eserde yer alan 184 belgeden 3'ü tayin menşûru olup, Horst bunları aynı müellifin *Arâisü'l-Havâtir* adlı eseriyle karşılaştırarak kullanmıştır.

11 M. A. Köymen, "Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II Selçuklu Devri Devlet Teşkilâtına Dâir Yazılmış Bir Eser Münasebetiyle", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, II/2-3(1964), 303-380.

12 Horst, 10-12; Köymen, "Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II", 306-308.

13 Manchester J. R. Rylands Library, nr. 834; M. Beyânî nüshası (Tahran).

14 Nşr. M. Kazvinî-A. İkbâl, Tahran 1329.

15 "Selçuklu Devri Kaynaklarına Dâir Araştırmalar I. Büyük Selçuklu İmparatorluğu Devrine Âit Münşeat Mecmuaları", *A. Ü. Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Dergisi*, VIII/4(1951), 367-388 (Ayrı basım).

16 "The Administration of Sanjar's Empire as Illustrated in the Atabat al-Kataba", *BSOAS*, XX(1957), 367 vd. Bu makale tercüme edilmiştir: "Atebetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğunun Yönetimi", trc. N. Kaymaz, *Belleten*, 147(Temmuz 1973), 365-394.

17 Bkz. dipnot no. 15 (s. 556-612).

18 Kahire 1315/1897-8.

5. Aynı müellif, *Arâisü'l-Havâtır ve Nefâisü'n-Nevâdir*.¹⁹

6. Aynı müellif, *Ebkârü'l-Efkâr fi'r-Resâil ve'l-Eş'âr*.²⁰

7. Muhammed el-Meyhenî, *Kitâbü'r-Resâil bi'l-Fârisiyye*²¹: Horst bu eserden 6 vesika kullanmıştır.

8. Bahaüddin Bağdadî, *et-Teveessül ile't-Teressül*²²: Hârizmşahlar'a ait bu önemli eserden ise yazar 18 belge kullanmıştır.

9. Reşidüddin Vatvât, *Vesâilü'r-Resâil ve Delâilü'l-Fezâil*²³: Hârizmşah Celâlüddin Mengübertî için yazılan bu eserden 21 tayin vesikası kullanılmıştır.

10. Ömer b. Muhammed el-Kâtib, *Kısas-ı Selâtin*²⁴: Bu eserden ise 1 tayin vesikası kullanılmıştır.

11. Anonim, *Tekarîrü'l-Menâsib*.²⁵

Müellif bu eserlerden daha çok *Atebetü'l-Ketebe, Ahkâm-ı Selâtin-i Mâzî* ve R. Vatvât'ın eserlerini araştırmasına esas almış ve muhtelif memuriyetlere aid 121 vesikayı kullanarak önemli kısımlarını Almanca'ya tercüme etmiştir. Bu vesikalardan 51'i Büyük Selçuklu, 2'si Kirman Selçukluları, 60'ı Hârizmşahlar dönemine aittir; 8'inin ise hangi hükümdar devrine aid olduğu bilinmemektedir.²⁶

Horst'un eserinin sağlam kaynaklara dayanan ciddî bir tedkik olduğu ve konumuz açısından hiç olmazsa başlangıç için yeterli olabileceği görülmektedir. Tabiidir ki bu araştırma daha kapsamlı ele alındığı takdirde, münşeat mecmuaları ile yetinmeyip, diğer siyasî tarihle ilgili kaynaklar, hatta edebî

19 Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, nr. 4074/1; SK, Ayasofya, nr. 4015.

20 İÜK, F nr. 424. Müellif bu son iki mecmuanın Farsça kısımlarının K. Tûysirkanî tarafından neşredildiğini de (Tahran 1338hş) belirtmektedir.

21 SK Fatih nr. 4074/2. A. S. Erzi bu nüshayı *Destûr-i Debîrî* adıyla neşretmiştir (Ankara 1962).

22 Nşr. A. Behmenyâr, Tahran 1315hş/1936.

23 Manchester J. Rylands Library, Farsça yz., nr. 947.

24 Hacı Hüseyin Nahcivanî özel nüshası.

25 Nşr. O. Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, Ankara 1958, XI-XVI, 1-63, 1-83 (Farsça metin).

26 Köymen, "Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II", 309.

eserler bile taranabilir. Bu mecmualarda bulunan kayıtları teyid etmek veya yer almayan hususlar ile ilgili bilgilere rastlamak ve bunlarla eksikleri tamamlamak mümkün olabilir.

<i>Siyâset-nâme'</i> de zikredilen memuriyetler	<i>Siyâset-nâme'</i> deki memuriyetlerin âit olduğu devlet/ler	Horst'un tespit ettiği memuriyetler
SARAY		
âb-dâr	Sâmânî	emîr-i âb
câme-dâr	Sâsânî, Selçuklu?	
çâşni-gîr	?	
der-bân(ân)	?	
emîr-i hares	Abbasî	[>] emîr-i dâd, dâdbeg
çûb-dâr	?	
ferrâş	Sâsânî, Gazneli, Büveyhî, Selçuklu,	
gulâm	Sâsânî, Hul.Râşidîn, Emevî, Abbasî, Sâmânî, Gazneli	gulâm
gulâm-ı hâss	Sâmânî, Gazneli	
gulâm(ân)-ı saray	Sâmânî	
hâcib	Sâsânî, Sâmânî, Büveyhî	hâcib, hüccâb
hâcib-i bozorg	Sâmânî, Büveyhî	
hâcib-i dergâh	?	
hâcib-i hâs	Sâmânî	
hâcibü'l-bâb	Abbasî	
hâcibü'l-hüccâb	Gazneli	
emîr-i hâcib	Sâsânî	
emîr-i hâcib-i bozorg	Gazneli	
hâdim	Gazneli	hizmetkâr(ân)
hâssegî(yân)	Emevî, Sâmânî, Saffârî, Gazneli	
hâ(va)ss	?	
haşem	Emevî, Saffârî	haşem, tavâif-i haşem

hazîne-dâr	Sâsânî, Emevî, Büveyhî	hizâne-i hâss
melik	Sâsânî, Emevî, Sâmânî, Büveyhî, Gazneli, Gûrî	melik
mutrib	Sâsânî, Emevî, Büveyhî	emîr-i mutrib(î)
nedîm	Gazneli	nedîm
pâs-bân(ân)	?	
rikâb-dâr	Gazneli, Selçuklu	
sâkî	Sâsânî, Sâmânî	
silâh-dâr	Sâsânî	
sultan	Gazneli, Selçuklu	hâkan
şarab-dâr	?	
vekîl-i dâr	Sâmânî	? vekîlder
vekîl-i hâss	?, Sâmânî	? vekîl-i dîvân-ı hâss
vekîl[-i hükümdâr]	Sâsânî	
velfahd	Sâsânî, Saffârî	
MERKEZ		
âriz-ı sultan	?	âriz, sâhib-i dîvân-ı arz
debîr	Sâsânî, Hul.Râşidîn, Sâmânî, Büveyhî, Gazneli, Selçuklu	kâtib, kâtibü'l-inşâ
debîr-i hâs	Sâmânî	
müstevfî	?	müstevfî,m.-i (küll-i) memâlik
müşrif	?	müşrif(-i memâlik)
tuğrâî	?	tuğrâî, münşî-i memâlik
vezîr	İskender, Sâsânî, Peygamberler, Emevî, Abbâsî, Sâmânî, Büveyhî, Gazneli, Selçuklu	vezîr
hâcib-i hâss-ı sâhib	Büveyhî	
berîd	Büveyhî	berîd
kasîd	Sâsânî, Emevî, Abbâsî, Sâmânî, Büveyhî, Gazneli	
münhî	Büveyhî, Gazneli, Selçuklu	münhî(yân), câsûs(ân)

perende(gân)	?	
peyk	?	
sâhib-i haber	Sâmânî, Gazneli	
EYÂLET		
amîd	(Selçuklu)	
âmil	Sâsânî, Hul.Râşidîn, Emevî, Gazneli	âmil
ases	Abbasî	ases
dîz-dâr	Hind	
iktâ-dâr	?	iktâ-dâr
mukta'(ân)	Sâsânî, Büveyhî	mukta'
kedhudâ	Sâsânî, Abbasî, Gazneli, Selçuklu	
nâib	Hul.Râşidîn, Abbasî	
reîs	?	reîs
şahne	Abbasî, Sâmânî	şihne(gî)
vâlî	Sâsânî, Emevî, Sâmânî, Büveyhî,	valî
za'îm	Sâsânî	zu'amâ (çoğ.)
ASKERÎ		
emîr-i leşker	Gazneli, Abbasî	
gulâm	(bkz.Saray)	
hayl-başı	Sâmânî	
ser-hayl	Gazneli	ser-hayl(ân)
müfred	?	
serheng	Sâsânî, Büveyhî	serheng
ser-leşker	Sâsânî	
sipeh-sâlâr	Sâsânî, Sâmânî, Büveyhî	sipehsâlâr, ispehsâlâr, emîr-i sipehsâlâr, emîr-i ispehsâlâr
sü-başı	Gazneli	
vekîl[-i emîr]	Abbasî	
visak-başı	Sâmânî	

ŞER'Î/ADLÎ		
hatîb	?	hatîb
kadı	Abbasî, Sâ mânî, Büveyhî, Gazneli, Selçuklu	kadı,k.-yı dergâh,k. der küll-i memâlik, k.-yı cümle memâlik, k.-yı haşem ve leşker
kadi'l-kudât	Sâsânî, Abbasî, Sâ mânî, Gazneli	kadi'l-kudât
muhtesib	Büveyhî, Gazneli	muhtesib
vekîl[-i kadı]	Gazneli	

Tablo haline getirdiğimiz bu tasnif ve mukayesede görüldüğü üzere, *Siyâset-nâme*'de saray teşkilâtı ile ilgili 34, merkez teşkilâtı ile ilgili 13, eyâlet teşkilâtı hakkında 12, askerî teşkilât hakkında 11 ve şer'î/adlî teşkilât hakkında ise 5 olmak üzere toplam 75 görevli adı tesbit edebildik. Ancak bunlardan bir kısmının eşanlamlı olduğu görülmektedir (mes. *ser-leşker*, *sipeh-sâlâr*, *sü-başı* veya *iktâ-dâr*, *mukta'* gibi). *Siyâset-nâme* tabiatıyla devlet teşkilâtındaki bütün görevlileri ihtiva etmediği için, bu eserde bulunmayıp da diğer kaynaklarda mevcut olan görevliler de bulunmaktadır. Konumuzun merkezini *Siyâset-nâme* oluşturduğu için bunlardan bahsetmeyeceğiz. Hatta mukayese ederek tablo halinde verdiğimiz bu 75 görevli adının üzerinde burada tek tek duracak da değiliz. Çünkü bu memuriyetlerin çoğu, ayrı ayrı mukayeseli bir şekilde çalışılmaya muhtaçtır.

Nizâmülmülk, *Siyâset-nâme*'deki fasıllarda ve hikâyelerde anlattığı veya değişik vesilelerle zikrettiği 75 memuriyetten en fazla 7'sini bizzat Selçuklular devri ile irtibatlandırmıştır. Ancak bu tesbit, diğer memuriyetlerin Selçuklular'da bulunmadığı anlamına gelmemelidir. Çünkü bu eserde Selçuklular'a atfı yapılmadan zikredilen birçok memuriyetin aynı adı taşıyarak veya ufak değişikliklerle, Selçuklu ve onun uzantısı olan devletlerde mevcut olduğu görülmektedir. Aynı adı taşıyan memuriyetlerin muhtevalarında bir değişiklik olmadı ise bunlarda bir problem söz konusu değildir. Yine tabloda görüldüğü gibi, *Siyâset-nâme*'de zikredilen her görevlinin, Horst'un tesbitlerinde karşılığı bulunmadığı gibi bunun aksi de söz konusudur. Ayrıca Horst'un tesbit ettiği memuriyetler de, uygulamanın tamamını ortaya koymaktan uzaktır. Bu eksikliklerin, daha önce de belirttiğimiz gibi diğer kaynakların taranmasıyla giderilmesi mümkün olabilir.

Bizim asıl üzerinde durmak istediğimiz husus, *Siyâset-nâme*'deki memuriyet isimlerinden Horst'un çalışmasında, dolayısıyla Selçuklu uygulamasında karşılığı olmayanlardır. Fakat uygulamada adına rastlanmamış olmasından, o görevin Selçuklular'da ifa edilmediği anlamı çıkmamalıdır. Çünkü bu memuriyetlerin, genellikle her devlet idaresinde, aynı adı taşımasalar bile farklı isimlerle mevcut olması, devletin yapısı gereğidir. Bu hususa bir örnek olarak *Siyâset-nâme*'de zikredilen *emîr-i hares* üzerinde durmaya ve bunun uygulamadaki karşılığını ortaya koymaya çalışacağız.

Emîr-i Hares

Arapça kelimelerden oluşmuş Farsça bir terkiib olan ve muhafızlar emîri anlamına gelen *emîr-i hares* için *Siyâset-nâme*'de müstakil bir fasıl (XL) ayrılmıştır. Hares emîrliğinin her devirde büyük makamlardan biri olduğu, sarayda *emîr-i hâcib*den sonra geldiği ve "siyâset" ile meşgul olduğu belirtilmektedir. Padişahın birisini cezalandırdığı zaman baş vurma, sopa vurma veya zindana atma gibi cezaların infazını ona emrettiği; kös, sancak ve nevbet'inin bulunduğu ve halkın, padişahdan daha çok ondan korktuğu zikredilmektedir. Sarayda onun maiyetinde 20'si altın, 20'si gümüş değnekli, 10'u büyük mızraklı olmak üzere en az 50 *çûb-dâr* her an hazır bulunmalıdır. Nizâmülmülk, bu makamın kendi devrinde (Sultan Alp Arslan ve Melikşah zamanı) eskidiğini ve parlaklığını kaybettiğini belirtmektedir. Onun teşkilât ve teçhizatının mükemmel olmasını, aksi takdirde yerine başkasının tayin edilmesi gerektiğini tavsiye etmektedir. Konu ile ilgili anlatılan hikâyede ise, Abbasî halifesi Me'mûn zamanında (198-218 / 813-833) iyilik ve kötülükleriyle tanınan iki *emîr-i hares* mukayese edilmektedir. Hikâyeye göre Abbasîler'deki *emîr-i hares*in görevi, günümüzde âdî suçları (hikâyede siyasî maksadı bulunmayan adam öldürme, şarap içme) işleyenleri yargılayan ve verilen cezayı infaz eden hâkimler ile savcılarinkine benzemektedir.²⁷ Ancak, fasılda hükümdarın kızgınlığı, hışmı ve cezalandırması söz konusu olduğuna göre, *emîr-i hares* daha ziyâde siyasî mahiyeti bulunan suçları işleyenlerin cezalarını infaz eden kişidir.

Nizâmülmülk'ün *emîr-i hares* hakkında verdiği bilgi bunlardan ibârettir. "Siyâset" tabiri burada, cezalandırma ve özellikle ölüm cezası (*siyâseten*

²⁷ *Siyâset-nâme*, metin, 145-149; trc. 174-179.

katl) anlamında kullanılmıştır.²⁸ Bu memuriyetin Emevî halifesi Muaviye tarafından ihdas edildiğini, Abbasîler'de ve Gazneliler'de mevcut olduğunu biliyoruz.²⁹ Gazneliler'e muhtemelen Sâmânîler'den geçen ve *vâlî-i hares* de denilen bu görevli, saray ve çevresinde düzeni sağlama ve zindan âmirliği yapmakla mükellefti.³⁰

Görüldüğü gibi *Siyâset-nâme*'de *emîr-i hares* adını taşıyan görevlinin Selçuklular'da mevcut olduğuna dâir açık bir ifade bulunmamakta ve aksine bu memuriyetin eskidiği ve parlaklığını kaybettiği belirtilmektedir. Buna rağmen Barthold'un dışındaki bütün araştırmacılar³¹, *Siyâset-nâme*'den

-
- 28 İslâm ceza hukukuna göre, kanunlara itaatsizlik ve devlete isyan (*bağy*) edenlere *had* cezasının verilmesi devlet başkanına ait olduğundan bu tür cezalar ile idam dahil ağır *ta'zîr* cezalarına *siyâset* denmektedir, H. Cin - A. Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, I (Kamu Hukuku), Konya 1989, 252, 253, 277-280; A. Bardakoğlu, "Had", *DİA*, XIV, 549; M. A. Aydın, "Ceza (Osmanlı ceza hukuku)", *DİA*, VII, 480; Ö. N. Bilmen, *Hukukî İslâmiyye ve Islahatı Fıkhiyye Kamusu*, III, İstanbul 1968, 22. İ. H. Uzunçarşılı'ya göre, *yasadan* veya *idare* ve *hükûmet* anlamındaki *siyâsadan* alınarak Araplar ve İranlılar tarafından kullanılan *siyâset*, kanun mucibince cezalandırmak demektir, *Medhal*, 250-251 dn. 6.
- 29 W. Barthold, *a.g.e.*, 227-228; *a.g.e.*, trc., 245-246 (Yazar *emîr-i hares* hakkındaki malûmatı Sâmânî devlet teşkilâtını anlatırken vermektedir); C. E. Bosworth, "Amîr-e Haras", *Encyclopaedia Iranica (Elr)*, I, 959; A. Taneri, "Emîr-i Hares", *DİA*, XI, 134-135.
- 30 C. E. Bosworth, *The Ghaznavids Their Empire in Afghanistan and Eastern Iran 994:1040*, Beirut 1973², 138; Aynı yazar, "Amîr-e Haras", *Elr*, I, 959; M. Nazim, *The Life and Times of Sultan Mahmud of Ghazna*, Cambridge 1931, 150; H. Enverî, *İstûlâhat-ı Dîvânî Devre-i Gaznevî ve Selçukî*, Tahran 1373, 220-222; A. E. Dehhudâ, *Lugat-nâme*, V, Tahran 1342 hş, 234; G. Nuhoğlu, *Beyhakî Tarihi'ne Göre Gaznelilerde Devlet Teşkilâtı ve Kültür*, İstanbul 1995, İstanbul Üniversitesi S. B. E. Yayınlanmamış Doktora Tezi, 197-199; Aynı yazar, "Gazneli Devlet Teşkilâtı", *Türkler*, V, Ankara 2002, 290-291.
- 31 "Siyâset", *Dâyiretü'l-Ma'arif-i Fârsî*, I, Tahran 1345hş, 1389; İ. H. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, 34; C. E. Bosworth, "The Political and Dynastic History of the Iranian World (A. D. 1000-1217)", *The Cambridge History of Iran*, V, Cambridge 1968, 68; A. K. Lambton, "The Internal Structure of the Saljuq Empire", *a.g.e.*, V, 226; M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, III (Alp Arslan ve Zamanı), Ankara 1992, 93; İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953, 143-144; Aynı yazar, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*, İstanbul 1973, s. 136; A. Taneri, "Emîr-i hares", *DİA*, XI, 134-135; aynı yazar, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Döneminde Hükûmdarlık Kurumunun Gelişmesi ve Saray Hayatı - Teşkilâtı*, Ankara 1978, 66; M. Mahmud İdris, *Rusûmu's-Selâcika*, Kahire 1983, 111-112; C. Alptekin, "Büyük Selçuklular", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, VII, ed. H. D. Yıldız, İstanbul 1988, 194, "yasacılık"; E. Merçil, *Müslüman - Türk Devletleri Tarihi*, Ankara 1993², 170; A. Sevim - E. Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, Ankara 1995, 506

başka bir kaynağa başvurmadan ve yorum getirmeden bu memuriyet adını Büyük Selçuklu Devleti saray teşkilâtına dahil etmişlerdir. Ayrıca İ. H. Uzunçarşılı, *Siyâset-nâme*'deki *emîr-i hares* hakkındaki bilgileri hulâsa ederken, *emîr-i hares* adını zikretmeden onun yerine “siyaset memuru yani *yasacı*” ifadesini kullanmıştır.³²

Barthold ise Nizâmülmülk'ün bu memuriyetin eski gücünü kaybettğine dâir tesbitini yorumlamakta ve Selçuklular zamanında *sâhib-i hare*-sin bütün önemini kaybetmesinin karakteristik olduğunu, göçebe bir kavmin reisi olan Tuğrul Bey'in birden bire Gazneli sultanı Mahmud ve Mesud gibi bir müstebide dönüşmeyeceğini, yani bu memuriyete ihtiyac duymadığını beyan etmektedir.³³ Bu dikkate değer görüş de tıpkı Nizâmülmülk'ün tavsiyesine rağmen Alp Arslan'ın dostu düşman, düşmanı dost edinmeye sebep olacak haberler getireceğini düşündüğü için nefret ettiği *dîvân-ı berîd* veya *sahib-i haber*³⁴ gibi *emîr-i hares*in de Selçuklu devlet teşkilâtının ilk dönemlerinde mevcut olmadığını göstermektedir. Hatta Nizâmülmülk kendi zamanında bu memuriyetin önemini yitirdiğini belirttiğine göre, Barthold'un bu yorumuna ilâve olarak, *emîr-i hares*in, daha doğrusu bunun karşılığı olan görevlinin Sultan Alp Arslan ve Melikşah'ın ilk zamanlarında da bulunmadığını söyleyebiliriz.

("Selçuklularda her devirde yüksek görevlerden biri olmuş" ifadesi yer almaktadır); A. Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*, İstanbul 2001, 204; S. Koca, "İlk Müslüman Türk Devletlerinde Teşkilât", *Türkler*, V, 155; R. Turan, "Türkiye Selçukluları ve Anadolu Beyliklerinde Teşkilât", *Türkler*, VII, 152.

³² İ. H. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, 34. *Yasacı* kelimesine Türkçe lûgatlarda rastlanmamaktadır. Yazar, bu kelimeyi herhalde Moğolca'dan Türkçe'ye geçen *yasadan* türetmiş olmalıdır. Belki de yine Moğolca'dan Çağatay Türkçesi'ne geçen ve *yasanın* da kökü olan *yasaktan* türeyip Azerî ve Türkiye Türkçesinde muhafız, bekçi, nöbetçi, zabıta memuru karşılığında kullanılan *yasakçı* demek istemiş olabilir. D. Doerfer, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, Wiesbaden 1975, nr. 1788 "yasa", 1789 "yasak", 1790 "yasakçı"; Şeyh Süleyman Efendi-i Buharî, *Lugat-i Çağatay ve Türkî-i Osmanî*, İstanbul 1298, 293 "yasak"; *Tarama Sözlüğü*, VI, Ankara 1972, 4361-4362 "yasa", 4363-4365 "yasakçı".

³³ W. Barthold, *a.g.e.*, 306; *a.g.e.*, trc., 326-327.

³⁴ *Siyâset-nâme*, metin, 73; *Siyâset-nâme*, trc., 89; Nizâmî-i Arûzî, *Çahâr Makale*, nşr. M. Kazvinî - M. Mu'în, Tahran 1331hş, 40; al-Bondârî, *İrak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, trc. K. Burslan, İstanbul 1943, 67; M. F. Köprülü, "Berîd", *İA*, II, 545; Hamit Pehlivanlı, "Eski Türkler ve Selçuklularda İstihbaratçılık", *Türkler*, V, 279-285.

Nitekim bu tesbitleri doğrular mahiyette Horst'un tedkiki başta olmak üzere, görebildiğimiz Selçuklu devletlerine aid kaynaklarda da bu ünvanı taşıyan bir görevliye rastlanmamaktadır. O halde bu memuriyet adı Selçuklu saray teşkilâtına dahil edilmeden önce, aynı ünvanı taşıyan bir görevlinin olup olmadığına bakılmalı; yok ise yaptığı görev göz önünde bulundurularak Selçuklular'daki memuriyetlerin muhtevaları ile mukayese edilerek karşılığı bulunmaya çalışılmalıdır.

Emîr-i Dâd (Dâdbeg)

İşte biz bu yoldan hareket ederek *Siyâset-nâme*'de zikredilen *emîr-i ha-resin* Selçuklu pratiğindeki karşılığının kaynaklarda Sultan Melikşah döneminin son yıllarından itibaren gördüğümüz *emîr-i dâd* (*dâdbeg*) olduğu kanaatindeyiz. *Siyâset-nâme*'de rastlamadığımız bu memuriyete, daha doğrusu bu ünvanı taşıyan isimlere, Büyük Selçuklular, Kirman Selçukluları ve daha ziyâde Türkiye Selçukluları hakkındaki eserlerde rastlanmaktadır. Horst'un derlemesinde de mevcuttur.³⁵

Emîr-i dâd, Arapça “emîr” ile Türkçedeki karşılığı adâlet olan Farsça “dâd” kelimelerinden oluşan ve “adâlet emîri” anlamına gelen bir terkiptir. *Dâdbeg* ise, Farsça-Türkçe bir terkip olup “adâlet beyi” anlamına gelmektedir. Bu ünvanın istilâh olarak anlamı için lûgatlerde veya araştırmalarda farklı karşılıklar verilmektedir. Bunların tahlilini daha sonra yapmak üzere şimdi Selçuklu kaynaklarında görülen ve E. Merçil'in de konu ile ilgili yaptığı araştırmada³⁶ tesbit ettiği *emîr-i dâd* veya *dâdbeg* ünvanını taşıyan yirmi civarında şahıs hakkındaki bilgileri, bu memuriyeti daha iyi tanıyabilmek için hülâsa edelim.

³⁵ Horst, 16, 86, 93, W1; trc., 374.

³⁶ “Selçuklular'da Emîr-i Dâd Müessesesi”, *Belleten*, 225(Ağustos 1995), 327-340 (Bu araştırmada kaynaklardaki *emîr-i dâd* ile ilgili bilgiler derlenip yeniden değerlendirilmiş ve araştırma eserlerdeki gelişigüzel ve birbirinin tekrarı olan yanlış mütâlaalar da tenkid edilmiştir). Ayrıca bkz. aynı yazar, “Emîr-i Dâd'ın Türkiye Selçukluları'ndaki Görevi Ne İdi?”, *XII. Türk Tarihi Kongresi, Ankara, 12-16 Eylül 1994: Kongreye Sunulan Bildiriler*, II, Ankara 1999, 577-582; aynı yazar, *Kirmân Selçukluları*, 190-191; A. Taneri, “Emîr-i Dâd”, *DİA*, XI, 130; A. E. Dehhdâ, *Lugat-nâme*, V, 236 “Emîr-i dâd”, “Emîr-i dâdî”, XIII, 22 “Dâd Beğ”, “Dâd beği”; R. Turan, *Türkiye Selçuklularında Hükûmet Mekanizması (Vezîr ve Divân)*, İstanbul 1995, 73-74; A. Özaydın, *Sultan Berkıaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*, İstanbul 2001, 53, 64, 65, 92, 124, 225; S. Koca, *a.g.m.*, 160; R. Turan, *a.g.m.*, 152; İ. Ortaylı, *Türkiye İdare Tarihine Giriş*, Ankara 1996, 146.

Büyük Selçuklular'da:

Habeşî b. Altuntak ³⁷	>Horasan valisi	483/1090-493/1100
Özbek ³⁸	Savaştı öldü.	493/1100
Ebû Bekr b. Mesud ³⁹	Sarayı ve maiyeti var.	505/1111-2 Sancar'ın meliklik dön.

³⁷ Sadruddin el-Hüseynî, *Ahbarü'd-Devleti's-Selçukîyye*, trc. N. Lügal, Ankara 1999², 61; al-Bondârî, *a.g.e.*, 236; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, X, Beyrut 1399/1979, 266-267, 296-297; *a.g.e.*, trc. A. Özaydın, X, İstanbul 1987, 223, 244-246; A. Atâ Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşâ*, nşr. M. Kazvinî, II, Leiden - Londra 1916, 2-3; III, 1937, 207-208; *a.g.e.*, trc. M. Öztürk, Ankara 1988, 249, 544; Reşidüddin, *Câmi'u't-Tevârih Kısmet-i İsmâîlîyan ve Fâtumîyan ve Nizâriyan ve Dâ'riyan ve Refîkan*, nşr. M. T. Dânişpejuh - M. Müderrisî, Tahran 1338hş/1960, 105; M. F. Sanâullah, *The Decline of Saljukid Empire*, Kalküta 1938, 102-103; M. G. S. Hodgson, *The Order of Assassins*, The Hague 1955, 86-87, 101, 112; İ. Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti Tarihi (485-618 / 1092-1221)*, Ankara 1984², 38, 43; C. E. Bosworth, *a.g.m.*, *The Cambridge History of Iran*, V, 107, 109, 110, 137; A. Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri*, 53, 64-65, 92, 124; M. A. Köymen, "Sencer", *İA*, X, 487; F. Daftari, "Gerdkuh", *Elr*, X/5, 9; aynı yazar, *The Isma'îlis: Their History and Doctrines*, Cambridge 1990, 343; *Dâyiretü'l-Ma'arif-i Farsî*, I, 831; A. E. Dehudâ, XIII/A, 22 "Dâdbeg". Ancak bütün bu kayıtlar maalesef onun emîr-i dâdlığıyla ilgili olmayıp Horasan vâlliliği dönemine aittir.

Nizârî-İsmâiliyye mezhebini teşkilâtlandıran Hasan Sabbah 483 (1090)'te Alamut Kalesine geldiği zaman kalenin sahibi ve Selçuklular'ın tâbii Mehdî-i Alevî oradan ayrılmak istemiş; Hasan da onu kalenin bedelini ödemesi için gizlice mezhebine giren Girdkuh ve Dâmgân hâkimi Reis Muzaffer Müstevfî'ye göndermişti. İşte bu Reis Muzaffer, Emîr-i dâd Habeşî b. Altuntak'ın nâibi idi (İbn İsfendi-yâr, *Tarih-i Taberistan*, nşr. A. İkbâl-i Aştîyanî, II, Tahran 1320hş, 28; Cüveynî, *a.g.e.*, III, 1937, 194-195; *a.g.e.*, trc., 537-538; Reşidüddin, *a.g.e.*, 117-119; H. Kazvinî, *Tarih-i Güzîde*, nşr. A. Nevaî, Tahran 1364³, 518-519; İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devri*, 131-132; M. G. S. Hodgson, *a.g.e.*, 49-50. Bu kayıt bize E. Merçil'in Emîr-i dâd Habeşî'nin adının geçtiği ilk yıl olarak verdiği 493(1099-1100)'ten (*a.g.m.*, 329) 10 yıl, hatta daha da öncesinde bu memuriyetin Selçuklular'da bulunduğunu göstermektedir.

³⁸ *Mücmelü't-Tevârih ve'l-Kisâs*, nşr. Melikü'-Şu'arâ Bahar, Tahran 1318hş, 409; E. Merçil, *a.g.m.*, 329.

³⁹ Nizâmî-i Arûzî, *Çahâr Makale*, nşr. M. Kazvinî - M. Mu'înî, Tahran 1331hş, 94-96; E. Merçil, *a.g.m.*, 329. Kaynağa göre Sultan Sancar (Horasan meliki olduğu sırada) 505 yılında -başka bir nüshada 508'de- Karahanlı [II. Arslan] Muhammed Han ile savaşmak için giderken Deşt-i Hûzân'da konaklamış. Emîr-i dâd Ebu Bekr b. Mesud Pençdih'de onu büyük bir ihtişamla ağırlamış. Bu hadise herhalde 507 (1113-4)'de vukû bulan sefer sırasında olmalıdır (A. Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511 / 1105-1118)*, Ankara 1990, 139-140).

(Şemsüddîn Muhammed b.
Ali b. *Melikdâd* et-Tebrîzî⁴⁰

vef. 645/1247

Karahanlılar'da (?):

(Emîrî'l-ecell *Dâd İspehsâlâr Big* ve'l-Acem Melik-i VI. yy/XII. yy.'ın ilk yarısı
Rikâbü'l-Ümem Muhammed *Dâd İspehsâlâr Big*⁴¹

(Melik Ebû Şücâ' Tûtî b.*Dâdbeg* İshak b. Hızır⁴² Sultan Sancar devrinden önce ?
Oğuz beyi

40 T. Yazıcı, "Tebrîzî", *İA*, XII/1, 99-100; E. Merçil, *a.g.m.*, 330. Mevlânâ'nın yakın dostu olan ve Şems-i Tebrîzî diye tanınan bu zâtın dedesinin XII. yüzyılın ortalarında yani Büyük Selçuklular'ın son yıllarında yaşadığını tahmin edebiliriz. Onun adı olarak görülen *Melikdâd*'ın ne anlama geldiğini belirlemek için Farsçadaki *dâd* kelimesi üzerinde durmamız gerekmektedir. Bu kelimenin ismi "adalet", fiili *dâden* mastarından mâzî kökü "verdi" anlamındadır. Eğer *dâd*ı isim olarak kabul edersek bu ibare *melikdâd* değil, övgü için söylenen ve "adalet meliki" anlamına gelen *melik-i dâd* şeklinde okunmalıdır ki bu ihtimâl zayıf görünmektedir. *Dâd*ı fiil farzederek ibareyi ancak "Melikverdi" yani "Allahverdi" anlamında, şahıs adı olarak *Melikdâd* şeklinde okuyabiliriz. Kanaatimizce doğrusu da bu olmalıdır. O halde *Melikdâd*'ın *emîr-i dâdlık*la bir ilgisi olmasa gerektir.

41 Edib Ahmed b. Mahmud Yüknêkî, *Atebetü'l-Hakayık*, nşr. R. R. Arat, Ankara 1992², 7-8; M. F. Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1986⁴, 174-175; E. Merçil, *a.g.m.*, 329-330. Büyük Selçuklular'ın çağdaşı ve komşusu olan Karahanlı Devleti coğrafyasında yaşamış olduğu kabul edilen Yüknêkî eserini bu zâta ithaf etmiştir. Onun taşıdığı *dâd sipehsâlâr big* ünvanının Selçuklular'daki *dâdbeglik* ile alâkası malûm değildir. Bu ünvanın *dâdbeg*den farklı olarak *kazasker* yani ordu kadısı karşılığında kullanılmış olması daha muhtemel görünmektedir. İ. Kafesoğlu, bu şahsın adını "Emîr-i Dâd (Adalet Bakanı) Muhammed Bey" şeklinde yanlış olarak vermektedir, *Türk Millî Kültürü*, İstanbul 1984³, 373.

42 İbnül-Esîr, *a.g.e.*, XI, 82; *a.g.e.*, trc., XI, 81; F. Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri - Boy Teşkilâtı - Destanları*, İstanbul 1999⁵, 138, 141, 146; M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, V (İkinci İmparatorluk Devri), Ankara 1991³, bkz. indeks; E. Merçil, *a.g.m.*, 329. Tûtî Bey'in babasının adının başındaki *dâdbeg*in ünvan mı, yoksa övgü için mi söylenmiş olduğu, ünvan ise bunun kim tarafından verildiği bilinmemektedir. F. Sümer, bu ünvanın ona Karahanlı Muhammed Arslan Han tarafından verilmiş olabileceği kanaatindedir. E. Merçil ise bu konudaki görüşünü, acaba "daha önce Selçuklular'ın hizmetinde mi bulunmuştu?" sorusu ile dile getirmektedir ki bu ihtimâl daha makul gibidir.

Kirman Selçukluları'nda (dâdbeg):

Bozkuş ⁴³	>atabeg + şahne	Melik Tuğrulşah devri (551/1156-565/1170)
Kutbüddîn Muhammed b. Bozkuş ⁴⁴	+(atabeg ve şahneliğin önce tamamı sonra yarısı)	~565/1170
Turumtay ⁴⁵	+(atabeg ve şahneliğin yarısı)	~568/1173
İzzüddîn Çoğrâne ⁴⁶	Daha önce emîr-i câme hâne, +emîr-i işfehsâlâr (son yıllarında)	~574/1178

Türkiye Selçukluları'nda:

? ⁴⁷	Sultanın emriyle, bir gulâmın işlediği gasp suçunu soruşturdu; sultanın huzurunda zanlı suçunu inkâr edince, karnı yarılıp çaldığı yoğurdu yediği anlaşıldı ve sultanın verdiği ölüm cezasını infaz etti.	II. Süleymanşah devri (593-1197-600/1204)
Kivâmüddîn ⁴⁸	Yeni sultanın emriyle rakip şehzâdeyi tutuklayıp hapsetti. Sultan ölünce tahta bu şehzâdeyi oturttu. Yeni sultan onun görevini yeniledi.	608/1211 616/1220

⁴³ E. Merçil, *Kirmân Selçukluları*, Ankara 1989^[2], 70, 78, 110, 155, 156, 177-179, 191, 224.

⁴⁴ E. Merçil, *a.g.e.*, bkz. indeks.

⁴⁵ E. Merçil, *a.g.e.*, bkz. indeks.

⁴⁶ E. Merçil, *a.g.e.*, 108-109, 111-113, 160, 181, 188, 191.

⁴⁷ İbn Bîbî, *el-Evâmîrü'l-'Alâiyye fi'l-Umûr*'l-'Alâiyye, nşr. N. Lugal - A. S. Erzi, I, Ankara 1957, 91-95; *a.g.e.*, trc. M. Öztürk, I, Ankara 1996, 82-85; İbn Bîbî, *Muhtasar Selçuk-nâme*, nşr. M. H. Houtsma, Leiden 1902, 19-20; *a.g.e.*, trc. M. N. Gencosman - F. N. Uzluk, Ankara 1941, 35-36; Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel Selçuklular Tarihi II Anadolu Selçukluları ve Beylikler*, nşr. ve trc. A. Öngül, İzmir 2001, metin, 27; trc., 33; E. Merçil, *a.g.m.*, 332; F. Ş. Arık, "Türkiye Selçuklu Devleti'nde Siyaseten Katl(1075-1243)", *Belleten*, LXIII/236(Nisan 1999), 57.

⁴⁸ Anonim, *Târih-i Âl-i Selçuk der Anadolu*, tıpkıbasım ve trc. F. N. Uzluk, Ankara 1952, tb., 43, 45, trc., 28, 29; C. Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, trc. E. Üyepazarcı, İstanbul 2000, 68; E. Merçil, *a.g.m.*, 332-333. E. Merçil'in de belirttiği gibi, diğer kaynaklarla uyuşmaması ve bu ismin sadece burada zikredilmiş olmasına rağmen, verilen bilgiler emîr-i dâdın görevlerini tespit etmemiz açısından önemlidir.

? (Kıvâmüddîn) ⁴⁹	Sultan tahtı için tehlikeli gördüğü nüfuzlu emîrlerin gulâmlarını, kendisinin ve <i>Emîr-i dâd</i> 'ın adamlarınca hapsedtirdi. Diğer bir grup emîr de sultanın emriyle <i>Emîr-i dâd</i> tarafından sopalarla uzaklaştırıldı, malları ve eşyaları yağmalanıp Rûm'dan sürüldüler.	Ca 620 / Haz. 1223
Sinânüddîn Tuğril <i>Emîr-i Dâdi'l-Hakk</i> ⁵⁰	Sinop İçkalesi kapılarında birisinin yapılmasına yardım etti.	R 612/Ağustos 1215
Bedrüddîn Yâkut ⁵¹	Ordu komutanı olarak savaşa katıldı.	631/1234
Nusret ⁵²	Sultanın ve kardeşlerinin yaşlarının küçük olması emîrlerin nüfuz mücadelesine sebep oldu; bu emîrlerden birisi de <i>Emîr-i dâd</i> idi. Muhaliflerini komplo kurarak ortadan kaldırdı; ancak asıl iktidarı elinde tutan vezir tarafından kendisi de hapsedilmekten kurtulamadı.	644/1246
Reşidüddîn ⁵³	Vezir başkanlığında toplanan <i>divân-ı tazallum (mezâlim)</i> da her ikisi bellerine kuşandıkları altın kılıçlarıyla sofanın kenarında ayakta durmaktadırlar.	644/1246

49 İbn Bîbî, *a.g.e.*, haz. A. S. Erzi, I (Tıpkıbasım), Ankara 1956, 268, 271; *a.g.e.*, trc., I, 286, 289; İbn Bîbî, *Muhtasar*, 114, 116; *a.g.e.*, trc., 107, 109; E. Merçil, *a.g.m.*, 333; F. Ş. Arık, *a.g.m.*, 67.

50 M. Şakir Ülkütaşır, "Sinop'ta Selçukîler Zamanına ait Tarihî Eserler", *Türk Tarih Arkeologyası ve Etnografya Dergisi*, V(1949), 122; C. Cahen, *a.g.e.*, 187 kaynak zikredilmemiş. Bu *emîr-i dâd* E. Merçil'in tesbit ettikleri arasında bulunmamaktadır. Anonim'in verdiği bilgiyi, yani Kıvâmüddîn'in I. İ. Keykâvus döneminde *emîr-i dâd* olduğunu kabul edersek, aynı tarihlerde S. Tuğrul ile birlikte iki *emîr-i dâd*ın görev yaptığı anlaşılmaktadır.

51 İbn Bîbî, Tıpkıbasım, 440; *a.g.e.*, trc., I, 438; İbn Bîbî, *Muhtasar*, 194; *a.g.e.*, trc., 176; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1971, 381; E. Merçil, *a.g.m.*, 333-334. Tarihsiz kitâbesine göre, Sultan I. A. Keykubâd döneminde Sivas Kalesi bedenlerinden birisini yaptıran Bedrüddin Yakût ile bu zâtın aynı kişi olması muhtemeldir, R. Nâfiz - İ. Hakkı [Uzunçarşılı], *Sivas Şehri*, İstanbul 1346/1928, 106-107.

52 İbn Bîbî, Tıpkıbasım, 550-564; *a.g.e.*, trc., II, 89-99; İbn Bîbî, *Muhtasar*, 252-259; *a.g.e.*, trc., 229-235; N. Kaymaz, *Pervâne Mu'inü'd-Dîn Süleyman*, Ankara 1970, 40-41; O. Turan, *a.g.e.*, 460-462; C. Cahen, *a.g.e.*, 229, 322; E. Merçil, *a.g.m.*, 334.

53 İbn Bîbî, Tıpkıbasım, 572; *a.g.e.*, trc. II, 106; E. Merçil, *a.g.m.*, 331. Önceleri Malatya *sübaşısı*, sonra Şemsüddin İsfahanî ile Şemsüddin Tuğraî'nin vezirlikleri sırasında *emîr-i âriz* olan ve 646(1249)'da tahta çıkan R. Kılıç Arslan tarafından kaçtığı Halep'den getirtilerek Hafik Kalesi'ne hapsedilip öldürülen Reşidüddin Ebu

Hatîrüddîn Zekerîya Sücâsî ⁵⁴	<i>Nedîm-i 'ışret.</i> " Vezir İsfahânî bir isyanı bastırması için onun komutasında yardımcı bir kuvvet gönderdi. Batu Han'a giden heyette bulundu; kendisine Çorumlu <i>emîr</i> liği ve <i>sübaşılığı</i> verildi. İki sultan arasında elçilik yaptı, II. İ. Keykâvus'un hizmetine girdi. Daha sonra IV. R. Kılıç Arslan'ın <i>nâibi</i> oldu.	646/1249- 655/1257
Seyfüddîn (Hâss) Kay-aba ⁵⁵	Moğol Hanının gönderdiği <i>yarlıg</i> üzerine Vezir İsfahânî'yi tutuklayıp işkence ederek öldürttü. Hıyanetle uçlanan Vezir Tuğrâî'yi tutuklayıp hapsedti. Pervâne, II. İ. Keykâvus taraftarı olan emirlerle birlikte onu da tutuklattı ve Alıncak Noyan tarafından öldürtüldü.	646/1249- 660/1262
Fahrüddîn Ali ⁵⁶	<i>hakem-i dîvân-ı 'adl, emîr-i dâd > nâibü's-sal-tana > vezîr.</i> Sultan II. İ. Keykâvus'un <i>emîr-i dâd</i> ı. Karakurum'a elçi olarak gönderildi. Orduyu karşılamakla görevlendirildi.	647/1249, 648/1250, 657/1259
Şemsüddîn Şâmî Yaruk-aba (?) ⁵⁷	II. İ. Keykâvus'un verdiği <i>temlîk nâmede</i> şahit	22 S 656 / 28 Şubat 1258

Bekr Cüveynî ile bu şahsın aynı kişi olup olmadığı tesbit edilememektedir (İbn Bîbî, Tıpkıbasım, 568, 584, 596, 601, 608; *a.g.e.*, trc., II, 103, 117, 128, 131, 136; O. Turan, *a.g.e.*, 442, 443, 456, 465).

⁵⁴ İbn Bîbî, Tıpkıbasım, 569, 572, 584, 597, 613; *a.g.e.*, trc., II, 103, 106, 117, 128, 140; İbn Bîbî, *Muhtasar*, 263-264, 271-272, 281; *a.g.e.*, trc., 238-239, 245, 253; N. Kaymaz, *a.g.e.*, 41-42, 51, 58, 71; O. Turan, *a.g.e.*, 463 (Kaynak verilmeden *dîvânda* şikâyetleri hallettiğinden bahsediliyor), 464, 470, 475; C. Cahen, *a.g.e.*, 234; E. Merçil, *a.g.m.*, 334-335.

⁵⁵ İbn Bîbî, Tıpkıbasım, 568, 600, 642; *a.g.e.*, trc., II, 118, 130, 164; İbn Bîbî, *Muhtasar*, 265, 273, 298; *a.g.e.*, trc., 240, 246-247, 268-269; N. Kaymaz, *a.g.e.*, 104; O. Turan, *a.g.e.*, 466, 520; C. Cahen, *a.g.e.*, 235; E. Merçil, *a.g.m.*, 334-335.

⁵⁶ O. Turan, "II. İzzeddin Keykâvus'e Aid Bir Temlîk-nâme", 60. *Doğum Yılı Münasebetiyle Zeki Velidi Togan'a Armağan*, İstanbul 1950-55, 162, 168; M. Ferit - M. Mesut, *Selçuk Veziri Sahip Ata ile Oğullarının Hayat ve Eserleri*, İstanbul 1934, 88 (Akşehir'de Muharrem 648'de yaptırdığı Taş Medresenin kitabesinde *emîr-i dâd* olduğu zikredilmektedir.); İbn Bîbî, Tıpkıbasım, 591, 617-618, 633; *a.g.e.*, trc., II, 123, 143-144, 156; İbn Bîbî, *Muhtasar*, 283-284; *a.g.e.*, trc., 255-256; K. Mahmud (Aksarayî), *Müsâmeret ül-Ahbâr*, nşr. O. Turan, Ankara 1999², 41, 60-61; *a.g.e.*, trc. M. Öztürk, Ankara 2000, 31, 45; O. Turan, *a.g.e.*, 468, 476, 479; C. Cahen, *a.g.e.*, 236, 320; E. Merçil, *a.g.m.*, 335-336.

⁵⁷ O. Turan, "II. İzzeddin Keykâvus'e Aid Bir Temlîk-nâme", 163, 168, 173. Bu *emîr-i dâd*ın adı E. Merçil'in listesinde yoktur.

- Emînüddîn İsfahânî *üstâdü'd-dâr, mütevellî-yi evkaf-ı memâlik >* 664/1265,
(Duleycânî?)⁵⁸ *emîr-i dâd + musâhib-i hazret.* Küçük yaştaki 670/1271,
sultanın tahsil ve terbiyesiyle görevlendirildi. 675/1276
Azledilen vezir onun evine gönderildi. "Sâhib-
i kalem olduğu için" isyan bastırmada
başarısız oldu.
- Seyfüddîn Çalış b. İshak (?)⁵⁹ İsyân çıkaran Hatîroğlu Şerefüddîn'i yargılan- 675/1276-7
mak üzere getirmekle görevlendirildi. Sultan
Baybars Kayseri'de iken onu *nâib* tayin etti ve
birlikte Mısır'a gittiler.
- Nizâmüddîn⁶⁰ Ölen sultanın annesinin, torunları olduğunu 683/1284 -
iddia ederek tahta oturttuğu iki şehzâdenin 687/1288
düzmece olduğu anlaşıncı, bunlardan birisini
Argun Han öldürttü; diğeri ise *Emîr-i dâd*
tarafından eşeğe bindirilip şehirde dolaştırıldı,
daha sonra da asıldı. Sultan II. Mesud Argun
Han'a gittiği zaman, o *Müşrif* ile birlikte
halka zulmedince şikâyetler oldu; bunun
üzerine Karamanoğlu'nun yanına kaçtı ise de
sonra geri döndü. Sultanı korumak için diğ
emîrlerle birlikte elbisesinin altında silâhını
gizleyerek çadırda yeraldı. Sultan şehir dışında
iken, bilinmeyen bir sebeple onu bir adamına
yakalattı, kafasını kestirip kale kapısında
astırdı.

⁵⁸ İbn Bîbî, Tıpkıbasım, 655; *a.g.e.*, trc., II, 174; Aksarayî, *a.g.e.*, 88, 102; *a.g.e.*, trc., 66-67, 78; N. Kaymaz, *a.g.e.*, 124, 150; O. Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, Ankara 1988², 45; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 532-533; C. Cahen, *a.g.e.*, 261; E. Merçil, *a.g.m.*, 336-337.

⁵⁹ İbn Bîbî, *a.g.e.*, Tıpkıbasım, 668; *a.g.e.*, trc., II, 184-185; İbn Bîbî, *a.g.e.*, *Muhtasar*, 315; *a.g.e.*, trc., 284; İbn Şeddâd, *Tarihu'l-Meliki'z-Zâhir*, nşr. A. Hutayt, Beyrut 1983, 174, 337; [İbn Şeddâd], *Baybars Tarihi*, trc. M. Ş. Yaltkaya, Ankara 2000², 87, 157; İbn Abdi'z-Zâhir, [*Rûm Gazâ-nâmesi*]: el-Kalkaşendî, *Kitabu Subhu'l-A'sâ*, XIV, Kahire 1338/1919, 159-160; *a.g.e.*, trc.: F. Sümer, *Yabanlu Pazarı*, İstanbul 1985, 74, 87, 90; Baybars al-Mansurî al-Davâdâr, *Zubdat al-Fikra fi Ta'rih al-Hijra*, nşr. D. S. Richards, Berlin 1998, 155; N. Kaymaz, *a.g.e.*, 154, 164, 167; O. Turan, *a.g.e.*, 546, 548; E. Merçil, *a.g.m.*, 337.

⁶⁰ Anonim, *Tarih-i Âl-i Selçuk der Anadolî*, 65-67; *a.g.e.*, trc., 44-46; O. Turan, *Resmî Vesikalar*, 22; N. Kaymaz, *a.g.m.*, 337-338; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 589; C. Cahen, *a.g.e.*, 278, 322.

(Dîvân-ı⁶¹ *Emîr dâd* Sultan Altunbaş b. Sultan (II.) Mesud vakfı min a'mâli Simre⁶²

Evâhir-i Ş 740 /
20-28 Şubat 1339)

Tesbit edilebilen *emîr-i dâd* veya *dâdbeg*ler ile ilgili bu bilgilerin ve diğer kayıtların tahliline girişmeden önce, Selçuklu devlet teşkilâtında *emîr-i dâd* veya benzeri memuriyetlerin görevlerini belirlemede karşılaşılan bazı problemlerin ortaya konmasının bu noktada faydalı olacağı kanaatindeyiz.

1) Vaktiyle saray emîrlerinden birisi iken liyâkatıyla ve güvenilirliğiyle -ki bu vasıflar devlet memuriyetinde yükselmenin en önemli dayanağı olarak gösterilmektedir- sultanın gözüne girenler, daha sonra tabiatıyla *vâli*, *atabeg* veya *ser-leşker* (*sübaşı*) gibi önemli ve hassas, daha üst makamlara tayin edilebiliyorlardı. Ancak kaynaklarda daha sonra tayin edildikleri bu görevleri dolayısıyla bahsedilen emîrlerden bazılarının, eski ünvanlarını adlarıyla birlikte taşımaya devam ettikleri görülmektedir. Nitekim *emîr-i dâd* ünvanlı şahıslardan birkaçı hakkında verilen bilgiler de, onların daha sonra tayin edildikleri bu memuriyet dönemleri hakkındadır. Büyük Selçuklu Devleti zamanında 483-493(1090-1100) yılları arasında Horasan *vâlliliği* yapan Habeşî b. Altuntak ile Kirman Selçukluları Sultanı Tuğrulşah devrinde *atabeg* ve *şahneliği* birlikte yürüten Bozkuş bu duruma örnek olarak verilebilir.

61 *Dîvân*: XIII. yüzyıl başlarından itibaren Türkiye Selçukluları'nda ve XV. yüzyıl sonlarına kadar Osmanlılar'da coğrafi bütünlüğü olan, bilinen bir merkez etrafında bir arada bulunan, idârî ve kazâî bir birliktelik oluşturan köyler topluluğuna verilen addır, T. Gökbilgin, "XV ve XVI. Asırlarda Eyâlet-i Rûm", *Vakıflar Dergisi*, VI(1965), 53; T. Baykara, *Anadolu'nun Selçuklular Devrindeki Sosyal ve İktisadi Tarihi Üzerinde Araştırmalar*, İzmir 1990, 86-87.

62 Türkiye Selçuklu Devleti yıkıldıktan sonra, bazı şehzadelerin uclarda bir müddet daha bölgesel de olsa faaliyet gösterdikleri bilinmektedir (O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 645; Z. Günel Öden, "Kadı Burhaneddin Karşısında Bir Selçuklu Şehzadesi Kılıç Arslan", *Belleten*, LXIV/241(2000), 847-862). Sultan II. Mesud'un oğlu Altunbaş'ın da Amasya civarında bir müddet hüküm sürdüğü anlaşılmaktadır. O, 740 yılında bir evlâtlık vakıf (756 tarihli muhtevaşı aynı olan bir vakfiye daha var) ile 756 yılında babası adına bir türbe vakfı yapmıştır. Vakfedilen köylerden ikisinin "Simre a'mâlinde Dîvân-ı Emîr-i dâd"a bağlı olduğu zikredilmektedir. Bu *dîvâna* adını veren *emîr-i dâd*ın kimliğini bilemiyoruz. Ancak H. Hüsameddin, ilk iki vakfiyenin şahitleri arasında geçen ve Sultan Altunbaş'ın *atabegi* olduğunu söylediği Taşan b. Emir'in babasının kaynak zikretmeden ve adını vermeden *emîr-i dâd* olduğunu yazmaktadır (H. Hüsameddin [Yasar], "Sultan Altunbaş", *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, sene 15, 11 (88) (1 Eylül 1341), 311-312, 317, 319, 320, 322; Aynı yazar, *Amasya Tarihi*, III, İstanbul 1927, 8-9, 23-27; Z. Bilgegil, "Sultan Mes'ûd'un Oğlu Tâc ed-Dîn Altunbaş'a Âit Bir Vakfiyye", *Belgeler*, XV/19 (Ankara 1993), 246, 247, ek fot. 3).

Anlaşılan odur ki, devlet hizmetine girenlerden bazıları hangi görevi sırasında tanınmış ve şöhret olmuş ise, daha sonra getirildikleri yüksek mevki-lerde bile, o eski görevinin ünvanını taşımaya devam etmektedirler. Bu durum da, emîrlerin hâlen ünvanlarını taşıdıkları eski görevleri hakkında bilgi sahibi olmamıza engel olmaktadır.

2) Sultan kendisine yakın olan, güvenini kazanmış, liyâkatli bir gulâma birkaç emîrliği, birden veya değişik zamanlarda tevcih edebilmektedir. Saray görevlilerinden *emîr-i candar*, *emîr-i hâcib* veya *emîr-i dâd* aynı zamanda *üstâdî' d-dâr*, *vâli*, *atabeg* ve *şahnelik* gibi makamlara, *vakıf mütevelliliğine* veya ordu komutanlığı, elçilik gibi geçici görevlere getirilebiliyorlardı. Birkaç memuriyeti uhdesinde bulunduran bir şahıs hakkında verilen bilgiler, çoğu zaman onun bütün görevlerini ihtiva etmemektedir. Dolayısıyla bu görevlerin hepsi hakkında malûmat edinememekteyiz. Kirman Selçukluları'nda Kutbüddin Muhammed b. Bozkuş, Turumtay ve İzzüddin Çoğrâne, Türkiye Selçukluları'nda Bedrüddin Yakût, Hatirüddin Zekeriya Sücasî ve Eminüddin İsfahanî bu özelliğe sahiptirler.

3) Diğer bir problem ise, bazen kaynaklarda devlet ricâlinden taşıdığı ünvanın gerektirdiği yükümlülüklerle doğrudan ilgisi olmayan veya görevinin özelliklerini belirlemeye yaramayan olaylar sırasında bahsedilmektedir. Bu husus da onların ünvanını taşıdıkları memuriyetin görevlerini tesbit etmemize engel olmaktadır. Büyük Selçuklular'da Özbek ve Ebu Bekr b. Mesud ile Türkiye Selçuklular'nda Sinanüddin Tuğrul, Fahrüddin Ali ve Şemsüddin Şâmî hakkındaki bilgiler bu şekilde olup yetersizdir ve onların görevlerini aydınlatmaktan uzaktır.

Şimdi bu memuriyetin özelliklerini ve görevlerini belirlemeye çalışalım:

Verdiğimiz listede görüldüğü üzere, Büyük Selçuklular ve Kirman Selçukluları dönemlerinde bu ünvanı taşıyan şahıslar bulunduğu göre, bu devletlerde *emîr-i dâdlığın* mevcut olduğu kesindir. Ancak bunlar hakkındaki kayıtlar, yukarıda belirttiğimiz gibi, ya onların *emîr-i dâd* veya *dâdbeg* oldukları döneme aid değildir, ya da o dönemlere aid olsa bile bu memuriyetin özelliklerini kâfi miktarda yansıtmaktan uzaktır.

Bununla birlikte *emîr-i dâdlığın* Selçuklular'daki başlangıcını tesbit etmemiz bakımından Habeşî b. Altuntak hakkındaki kayıtlar önemlidir. Selçuklu tarihinde *emîr-i dâd* ünvanını taşıyan ilk isim olarak bilinen Habeşî'ye,

ancak 483 (1090) yılında yani Nizâmülmülk'ün ve Sultan Melikşah'ın son yıllarında rastlanabilmektedir. Hatta Habeşî bu tarihte Horasan *vâlisi* bulunduğuna göre, onun *emîr-i dâdlık* yaptığı dönem de biraz daha önce olmalıdır. *Emîr-i hares* ve onun Selçuklular'daki karşılığı olduğunu ileri sürdüğümüz *emîr-i dâda* Tuğrul ve Alp Arslan dönemleri ile Melikşah zamanının sonlarına kadar rastlanmamış olması tesadüfî değildir ve bu durum Barthold'un Selçuklular'ın ilk dönemlerinde *emîr-i hares* memuriyeti hakkındaki yaklaşımları hakkında ileri sürdüğü görüşünü de teyid etmektedir.

Ayrıca bu iki devlet dönemine aid kayıtlardan *emîr-i dâd*ın sarayının ve maiyetinin bulunduğunu, nüfuzu dolayısıyla eyâlet *vâlisi*, *atabeg*, *şahne*, *emîr-i sipehsâlâr* gibi önemli görevlere, bilâhare veya bunlardan birini ya da birkaçını birlikte ifâ etmek üzere getirildiğini, bazen bu memuriyetin babadan oğula intikal ettiğini tesbit edebilmekteyiz. Kirman Selçukluları'nda ilginç bir uygulama ise, kendi görevine ilâve olarak *atabeg* ve *şahneliği* de birlikte yürüten bir *dâdbeg*in zamanla nüfuz kazanıp huzursuzluklara sebep olmaya başlamasıyla, *dâdbeg* ve *şahnelik* görevlerinin yarısının (?) başka birisine verilmesidir. E. Merçil, bu kayıtlardan *dâdbeg*lerin genellikle Türk ve askerî ricalden oldukları sonucuna varmaktadır.⁶³

Bunlardan başka günümüze ulaşan Kirman Selçuklu Meliki Tuğrulşah dönemine aid bir belgenin sûretinden bu memuriyet hakkında bazı bilgiler edinebilmekteyiz. Buna göre⁶⁴ Melik Tuğrulşah, gençliğinden beri sadâkatle hizmet ettikten sonra iki defa (ülke dışına) göç ettiği belirtilen adı verilmeyen bir şahsı, tekrar saraya çağırıp (*dâdbeglik* ile) görevlendirmek istemiştir. *Atabeg*den sonra en yüksek devlet memuru olan *dâdbeg*, güvenliği ve düzeni sağlamak, şikâyetleri dinleyip tarafsız karar vermekle mükelleftir. Onun belirlenip tasdik edilen *iktâ* ve *nân-pâresi* ile muâfiyetlerinin dokunulmazlığı vardır. *Dîvân-ı milkî* onun *iktâ*'ına müdahale etme ve değiştirme hakkına sahip değildir. Makamının vergi(gelir)leri ve vilâyet şahneleri (*şihnegî-i vilâyât*) de tamamen onun emrindedir.

Karahanlılar'da bu memuriyetin mevcüdiyeti, yukarıda verilen iki şahsın durumundan da anlaşılacağı gibi şüphelidir; hatta kanaatimizce zayıf bir ihtimaldir. *Dâdbegliğin* Türkler'in İslâm medeniyetine Orta Asya'dan getirdik-

⁶³ E. Merçil, *Kirmân Selçukluları*, 191.

⁶⁴ Horst, *a.g.e.*, 93, 158-159; M. A. Köymen, "Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II", 312-313, 374; aynı yazar, "Selçuklu Devri Kaynaklarına Dâir Araştırmalar I", 560; E. Merçil, *Kirmân Selçukluları*, 190-191.

leri yeni bir kurum olduğu iddiasına⁶⁵ dâir bir delil bulunmadığı gibi, yukarıda da ortaya koyduğumuz üzere Sâ mânîler’de ve Gaznelîler’de mevcut olan *emîr-i hareslik* Selçuklular’a intikal etmemiş; bunun muadili olan *emîr-i dâdlık* ise Selçuklular’da devletin kuruluşundan çok sonra görülmeye başlanmıştır. O halde bu memuriyetin Karahanlılar’da bulunduğunu farzetsek bile, bunun Selçuklular’dan onlara geçmiş olabileceğini söylemek daha doğrudur. Diğer taraftan bu memuriyet Selçuklular’dan önceki Türk devletlerinde aynı adı taşıyarak bulunmasa da, kaynaklara intikal etmeyen başka bir ünvanla yer almış olabilir. Veyahud böyle bir memuriyetin mevcut olmaması, bu devletlerde *emîr-i dâd*ı ilgilendiren suçları işleyenlerin hakan veya onun emriyle başka memurlar tarafından cezalandırılmadığı şeklinde anlaşılmalıdır.⁶⁶

Büyük Selçuklular ve Kirman Selçukluları dönemlerine aid *emîr-i dâdlık* hakkındaki bilgiler, onun devlet teşkilâtındaki mevkiinin önemi, nüfuzu, muafiyet ve dokunulmazlıklarını ortaya koymakta; ancak güvenlik ve düzeni sağlama ile şikâyetleri dinleyip tarafsız karar verme yükümlülükleri dışında, aslî görevleri hakkında bize bir fikir vermemektedir. Aslında bu memuriyetin özellikleri ve görevleri hakkındaki asıl bilgileri, daha fazla kayda rastladığımız Türkiye Selçukluları döneminde edinebilmekteyiz.

Bu dönemdeki ve önceki devletlerdeki kayıtlara göre “emîr” ünvanını taşıması, el-Hoyî’nin inşâ kitaplarında yer alan ve biraz sonra aktaracağımız hitab şekilleri ile çağrılması ve devlet idaresindeki faaliyetleri, onun genellikle askerî sınıfa mensub olduğu ve memuriyetinin de devamlılık arzettiği intibamı uyandırmaktadır. Bunun bir istisnası kalem ehlinde olduğu için isyan bastırmada başarısız olduğu söylenen Eminüddin Düleycanî’dir. Yalnız E. Merçil’in Kirman Selçukluları dönemi *emîr-i dâd*larının Türk kökenli olduklarına dâir görüşünü, Türkiye Selçukluları dönemindekilerin tamamı için tekrarlamak güçtür. Çünkü bunlardan bazıları İran kökenli gulâmlardır.

⁶⁵ M. A. Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 226 “Türkler’in beraberlerinde getirdikleri “dâdbeylik” müessesesi”; S. Koca, “İlk Müslüman Türk Devletlerinde Teşkilât”, *Türkler*, V, 160.

⁶⁶ İslâm öncesi Türk devletlerinde ve Karahanlılar’da bu tür konular ile ilgili çalışmalar maalesef yetersizdir. Hakanın adlî yetkileri, *yargu*, *yargan* ve *yargucı* için bkz. G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford 1972, 963; B. Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı (13. Yüzyıl Sonlarına Kadar)*, Ankara 1982, 329; İ. Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, 280; A. Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdari-Askerî Ünvan ve Terimler*, İstanbul 1988, 91; R. Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilâtı*, İstanbul 1981, 109.

Emîr-i dâd sultanın emriyle hareket etmektedir. Sultanın veya Moğol nüfuzu döneminde onun yetkilerini kullanan güçlü emirlerin emriyle, özellikle sultanın kendisine veya devlete karşı siyasî mahiyette veya bazen âdî suç işlediği iddia edilen devlet memurlarına, kimi zaman soruşturarak, zaman zaman ise soruşturmadan yine sultanın belirlediği cezaları (ölüm cezası dahil) tatbik etmektedir.

Ayrıca, taht mücadelelerinde önemli roller üstlenmekte; hizmetinde bulunduğu şehzâdeyi tahta çıkartabilmekte, sultanın veya Moğol nüfuzu döneminde hanın iktidar için tehlikeli gördüğü rakip şehzâdeleri, vezirleri, diğer nüfuzlu emîr veya isyan liderlerini, onların emriyle tutuklayıp hapsedebilmekte ve/veya öldürtebilmektedir. Düzmece olduğu anlaşılan bir şehzâdeyi eşeğe bindirip şehirde dolaştırdıktan sonra asabilmekte, emirlerin mallarını ve eşyalarını yağmalatıp ülkeden uzaklaştırabilmektedir. Devlet ricâli arasındaki rekabet ve nüfuz mücadelelerinde yer almakta ve bazen makamını kötüye kullanarak halka zulmedebilmektedir. Bu sebeplerle kendisi de, yine sultan veya Moğol valileri tarafından hapis veya katledilebilmekte, hatta başı kesilip kale kapısına asılabilmektedir.

Bazen devlet memurlarının siyasî suçlar dışında işledikleri âdî suçları da sultanın emriyle soruşturmakta ve yargılamada verilen cezayı infaz etmektedir. Gasp suçu isnad edilen bir gulâm hakkında sultanın emriyle soruşturma yaptığını; sultanın huzurunda yapılan yargılamada suçu inkâr eden zanlının çaldığı yoğurdu yiyip yemediğini tesbit için karnının yarıldığını, suçu sâbit olunca da *emîr-i dâd*ın onu hemen öldürdüğünü bilmekteyiz.

Ancak burada *emîr-i dâd*ın görev alanına giren özellikle “siyâset” cezalarının infazının, hep bu emir ve onun emrindeki görevliler (cellatlar) tarafından mı yerine getirildiği sorusu akla gelmektedir. Çünkü aslî görevi dik-kate alındığında, teorik olarak *emîr-i dâd* tarafından yapılması gereken görevlerin, Selçuklu siyasî tarihi boyunca hep onun tarafından yerine getirilmediğini; düzensiz bir şekilde zaman zaman *emîr-i candar*, *emîr-i alem*, *sübaşı* veya *yataklı candar* gibi askerî ricâlden başka emîrlerin de bu işlerle görevlendirildiklerini görmekteyiz.⁶⁷ Bu uygulamalardan Selçuklu devlet teşkilâtındaki emîrlerin, aşağı-yukarı görev alanı belli olan memuriyetlerden birisinin ünvanını taşımış olsalar bile, fîliyyatta ünvanını taşıdıkları memuriyetle

⁶⁷ F. Ş. Arık, *a.g.m.*, 43-93. Bu makalede kısmen Büyük Selçuklular’da ve daha ziyâde Köseadağ Savaşı’na kadar Türkiye Selçukluları’nda “siyâseten katl” cezasının uygulanışı incelenmiştir.

doğrudan ilgisi olmayan ve başka emîrlerin görev alanına giren işleri yapmak için de sultan veya fiilen onun yetkisini kullanan nüfuzlu emîrler tarafından tayin edildikleri ortaya çıkmaktadır. Bu husus da daha önce belirttiğimiz gibi, güven esasına dayanmaktadır.

Vezirin başkanlık ettiği *dîvân-ı mezâlim*de bellerine kuşandıkları altın kılıçlarıyla sofanın kenarında ayakta duran iki *emîr-i dâd* bulunmaktadır. Bu kayıt hem *emîr-i dâd*ların *dîvân-ı mezâlim*deki konumlarını, hem de aynı anda iki *emîr-i dâd*ın görev yaptığını tesbit açısından önemlidir. *Emîr-i dâd*ın *dîvân-ı mezâlim*deki mevkii hakkındaki bilgi bundan ibâret olduğu halde, her nasılsa araştırmalarda onun sultanın yerine *dîvân-ı mezâlim*(‘*adl*)e başkanlık ettiği⁶⁸ veya “adliye nâzırı (vekîli)”⁶⁹ olduğuna dâir yaygın bir kanaat vardır. E. Merçil⁷⁰ bu kanaatlerin yanlışlığını ortaya koymakta; ancak kaynaklardaki “hakem-i dîvân-ı ‘adl’”⁷¹ ve “mâlik-i dîvânü’l-‘adl’”⁷² tâbirlerinin yine de tereddüde sebebiyet verdiğini belirtmektedir.

Sonraları *nâibü’s-saltana* ve bilâhare *vezîr* olan Fahrüddin Ali’nin *emîr-i dâd* olduğu dönem için söylenen “hakem-i dîvân-ı ‘adl’” ifadesinin kaynakta ne maksatla yer aldığı belli değildir. Yani bu ibârenin, onun *emîr-i dâd*lığını övmek için mi, yoksa böyle bir görevi olduğu için mi kullanıldığı belirsizdir. “Mâlik-i dîvânü’l-‘adl’” tâbirine gelince; aslında bu *emîr-i dâd*a hitaben yazılacak yazılarda yer alması gereken hitab ibârelerinden birisidir. el-

⁶⁸ M. Ferit - M. Mesut, *a.g.e.*, 30 dn. 1 “mezalimi defe memur olan zat”; İ. H. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, 44; O. Turan, *Resmî Vesikalar*, 132 (Dîvâna (kabineye) mensub olduğu da belirtilmektedir ki elimizde buna dâir bir kayıt bulunmamaktadır); Horst, *a.g.e.*, 93; M. A. Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 134; A. Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri*, 225; A. Taneri, “Emîr-i Dâd”, *DİA*, XI, 130.

⁶⁹ M. Ferit - M. Mesut, *a.g.e.*, s. 30 dn. 1; V. Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, trc. A. Yaran, Ankara 1988, 267 (Rusça ilk baskı tarihi 1941); İ. H. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, 34; Anonim, *Tarih-i Âl-i Selçuk der Anadolu*, trc., s. 46’da dipnot; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1971, 291, 461, 466, 468, 470; A. Taneri, “Emîr-i dâd”, 130; İ. Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, İstanbul 1984³, 354, 373; F. Sümer, *Oğuzlar*, 138; H. Cin- A. Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, I (Kamu Hukuku), Konya 1989, 223; A. Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri*, 225; “Amîr dâd”, *El²* (İng.), I, 443; A. E. Dehhudâ, *Lûgat-nâme*, V, 236 “Emîr-i dâd”.

⁷⁰ E. Merçil, *a.g.m.*, 339.

⁷¹ İbn Bîbî, *Tıpkıbasım*, s. 617; *a.g.e.*, trc., II, 143.

⁷² Hasan b. Abdi’l-Mu’mîn el-Hoyî, *Günetyü’l-Kâtib ve Munyetü’t-Tâlib*, *Rusûmu’r-Resâ’il ve Nucûmu’l-Fazâ’il*, nşr. A. S. Erzi, Ankara 1963 (*Rusûmu’r-Resâ’il ve Nucûmu’l-Fazâ’il* kısmı), 7; aynı yazar, *Kavâ’idü’r-Resâ’il*, Süleymaniye Ktp., Esad Ef., nr. 3369, s. 70; *a.g.e.*, Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 5406, vr. 63a.

Hôyî'nin yazdığı her üç inşâ kitabında, diğer makamlarda olduğu gibi *emîr-i dâdlık* makamının da bazı özelliklerini veya görevlerini belirtmekten ziyâde, hitabederken kullanılacak onu övücü ifadelerle yer verildiği görülmektedir. “Melikü'l-ümerâ ve'l-e'âzım, a'delü'l-halâik, 'umdetü sultânî's-selâtîn, mu'azzam-ı hâs”⁷³ veya “sipahbed-i mu'azzam, câmi'u fünûnî'l-asâkir, mücteba'l-mülûki ve's-selâtîn, kutluğ bilge 'ârız beg”⁷⁴ gibi. Dolayısıyla bu iki ibâreyi, onun aslî görevlerini ifade etmek için değil, makamını yüceltmek ve övmek için yazılmış olduğu şeklinde kabul etmenin uygun olacağı kanaatindeyiz. Ancak bunların dışında Memlûk kaynaklarında *Emîr-i dâd* Seyfüddin Çalış zikredilirken, *emîr-i dâd* karşılığı olarak *emîrü'l-mezâlim* ve *emîrü'l-'adl ve'l-mezâlim* ibârelerinin kullanılması da dikkat çekicidir. Bu karşılıkların bilinçli mi, yakıştırma mı yazıldığını bilemiyoruz.⁷⁵

Burada belirlemeye çalıştığımız görev alanını dikkate aldığımız takdirde, *emîr-i dâdlık*ın mukabilinin adliye nâzirliği veya bugünkü adalet bakanlığı olduğu hakkındaki görüş de isabetli görünmemektedir. Selçuklular'da mevcudiyetini bildiğimiz ve bazen *kadi'l-asker* (*kadi'l-asâkir*, *kadi-i leşker*)liği de uhdesinde bulunduran *kadi'l-kudât*lığın⁷⁶ adliye nâzirliğinin karşılığı olabileceğini düşünmek bizce daha makuldür.

Buradan, aynı anda iki *emîr-i dâd*ın görev yapması meselesine gelirsek; *dîvân-ı mezâlim* toplantılarında salonda dîvâna dahil olmadan kenarda ve ayakta “iki” *emîr-i dâd*ın durmasını, yani teâmüle aykırı olarak aynı anda, aynı görevi yapan iki emîrin bulunmasını izah etmek müşkildir. Türkiye Selçukluları'nda bu durumun başka örneklerine de rastlanmaktadır. I. İ. Keykâvus zamanında, Kivâmüddin (608-620/ 1211-1223) ile Sinanüddin

⁷³ el-Hoyî, (*Rusûmu'r-Resâil ve Nucûmu'l-Fazâ'il* kısmı), 7.

⁷⁴ el-Hoyî, (*Gunyetü'l-Kâtib ve Munyetü't-Tâlib* kısmı), 7-8.

⁷⁵ Memlûk kaynakları Emîr-i dâd Seyfüddin Çalış'ı zikrederken, “O Anadolu'da *emîr-i dâr [dâd]*, yani *emîrü'l-mezâlim* idi” (İbn Abdî'z-Zâhir, *a.g.e.*, 159-160; *a.g.e.*, trc: F. Sümer, *Yabanlu Pazarı*, 90) ve “*emîr-i dâr [dâd]* ve o *emîrü'l-'adl ve'l-mezâlimdir*” (Baybars al-Mansurî al-Davâdar, *a.g.e.*, 155) demektedirler.

⁷⁶ O. Turan, *Resmî Vesikalar*, 41-42, 45-46, Farsça metin 46-51 “*kadi'l-kudât, kadi'l-kudâti'l-memâlik hâkimü'l-asâkir* (/cüyûş)i'l-mansûre”; Horst, *a.g.e.*, 91, 148-154, 156-157 “*kadi'l-kudât, kadî-yi cümle-yi memâlik, kadî der küll-i memâlik, akza'l-kuzât (-i mutlak) der küll-i memâlik*”; O. Turan, “II. İzzeddin Keykâvus'e Aid Bir Temlik-nâme”, 166 “*melikü'l-kuzâti ve'l-hükkâm*”; İbn Bîbî, *a.g.e.*, Tıpkıbasım, 700-701; *a.g.e.*, trc. II, 212; Aksarayî, *a.g.e.*, 65; *a.g.e.*, trc., 49 (-Hârizmşahlar'da *kadi'l-kudât*): A. Özyayın, *Sultan Berkıyaruk Devri*, 224-225; E. Merçil, *Kirmân Selçukluları*, 189; I. H. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, 87, 122.

Tuğrul'un (612/ 1215) aynı tarihlerde *emîr-i dâd* oldukları anlaşılmaktadır. Yine Türkiye Selçukluları tarihinin en karışık dönemi olan üçlü ortak saltanat döneminde (647-652/ 1249-1254), kaynaklarda üç *emîr-i dâd*ın adı geçmektedir: Hatîrüddin Zekeriya, Seyfüddin Kay-aba ve Fahrüddin Ali. Bu durumu belki izah etmek mümkündür. Çünkü bu üç şahsın, değişik tarihlerde, bazen değişen dengelere göre taraf değiştirerek, II. İ. Keykâvus ile IV. R. Kılıç Arslan'ın *emîr-i dâd*ları oldukları anlaşılmaktadır.

*Emîr-i dâd*lar, Kirman Selçukluları'ndaki kadar olmasa da Türkiye Selçukluları döneminde de *musâhib-i hazret* ve Moğol nüfuzundan faydalanarak vilâyet *emîr*liği ve *sübaşılığı* gibi ilâve makamlar elde etmişlerdir. Asıl görevinin dışında ve onunla doğrudan ilgisi olmadığı halde, sultana yakınlığı, güvenilir bir devlet adamı olması ve liyâkati dolayısıyla geçici mahiyette ordu komutanı olarak savaşa katılabilmekte, ordu karşılama, isyan bastırma, gerekli durumlarda sultanı koruma, bizzat elçilik yapma veya elçi heyetlerine katılma gibi hususlar için görevlendirilebilmektedir.

Tesbit edebildiğimiz *emîr-i dâd*lardan 3'ünün daha önce *emîr-i câmeihâne*, *nedîm-i ışret* ve *üstâdü'd-dâr* ile *mütevelli-yi evkaf-ı memâlik* olduğunu biliyoruz. Diğerlerinin daha önceki görevleri hakkında bir bilgi yoktur. Bunların bir kısmının ilk memuriyetlerinin *emîr-i dâd*lık olması da mümkündür.

Üç Selçuklu devletindeki 20 *emîr-i dâd*ın ilâve görevleri, daha sonraki görevleri ve âkıbetleri hakkında ise elimizde daha fazla bilgi bulunmaktadır. Daha önce verdiğimiz bilgilerden ve aşağıdaki listeden de anlaşılabileceği gibi, mevkiinin önemiyle orantılı olarak daha üst veya ek görevler tevcih edilebilmekte, âkıbeti de görevleriyle mütenasib bir şekilde, bazen hüsrarla sonuçlanabilmektedir:

Üst makamlara terfî (Horasan <i>vâlisi</i> , <i>atabeg</i> + <i>şahne</i> , <i>nâibü's-saltana</i>)	3
Ek memuriyet (<i>atabeg</i> + <i>şahne</i> -tam veya yarı yetki ile-, <i>emîr-i isfehşâlâr</i> , vilâyet <i>emîri</i> ve <i>sübaşı</i> , <i>musâhib-i hazret</i>)	5
Anadolu'ya gelen Memlûk sultanının <i>nâibi</i>	1
Savaşta ölüm	1
Hapis	1

Tutuklanıp öldürülme	1
Başı kesilip kale kapısına asılma	1
Bilinmiyor	7

Bu memuriyetin Selçuklular'dan sonra Hindistan'da kurulan Türk devletlerinden Delhi Sultanlığı'na da intikal ettiği görülmektedir.⁷⁷ *Emîr-i dâdlığın* Osmanlılar'daki *çavuşbaşılığı* benzediği, istintak dairesi şefliği, tev-kifhane müdürlüğü⁷⁸, baş hâkim⁷⁹ veya yine Osmanlılar'daki mehâyif teftişi müessesesi başkanlığının⁸⁰ karşılığı olduğu, günümüzde ise Anayasa Mahkemesince oluşturulan Yüce Divan ve Cumhuriyet başsavcılığının yetki-lerini üzerinde bulunduran bir müessese olarak düşünülebileceği⁸¹ gibi muhtelif görüşler de ileri sürülmüştür. Bu benzetmelerin her birinin tamamen doğru ya da yanlış olduğunu söylemek güçtür. Çünkü bunlar *emîr-i dâdlığın* Selçuklu tarihi boyunca muhtelif görev alanlarıyla ilgili örneklerle dayanmaktadır. Mevcud siyasî tarih kaynaklarında bu tür müesseselerin yapısı, özellikleri ve görevleri hakkında bilgilerin ve uygulamadaki devlet teşkilâtını anlatan eserlerin elimizde bulunmaması da bu belirsizliği arttırmaktadır.

*

Görüldüğü üzere bu iki memuriyetin fonksiyonlarının mukayesesi, bize Selçuklular'dan önceki bazı İslâm devletlerinde görülen ve *Siyâset-nâme*'de yer aldığı halde Selçuklular'da bulunmayan *emîr-i hares* ile Selçuklu devletlerinde başlangıçta bu memuriyete ilgi veya ihtiyaç duymadıkları için, devletin

⁷⁷ M. Aziz Ahmad, *Political History and Institutions of the Early Turkish Empire of Delhi (1206-1290 A. D.)*, Lahore 1987², bkz. indeks "*emîr-i dâd, dâd beg, nâib-i dâd beg*"; S. M. Ikram, *History of Muslim Civilization in India and Pakistan*, Lahor 1989⁴, 155-156, "*emîr- dâd*"; A. B. M. Habibullah, *The Foundation of Muslim Rule in India*, Allahabad 1961², 255, 273-275, "*emîr-i dâd, dâd beg, emîr-i dâd-i memâlik, nâib-i dâd beg*"; S. H. Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Texkilât (1206-1414)*, İstanbul 2001, İstanbul Üniversitesi S. B. E., Yayınlanmamış Doktora Tezi, 302-304, 309-310.

⁷⁸ İ. H. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, 90, 98.

⁷⁹ C. E. Bosworth, *a.g.m.*, *The Cambridge History of Iran*, V, 107 "chief justiciar"; F. Steingass, *A Compherensive Persian English Dictionary*, Beirut 1975, 102 "chief justiciar".

⁸⁰ M. Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İcimalî Tarihi*, I, İstanbul 1979³, 191.

⁸¹ R. Turan, *Türkiye Selçuklularında Hükûmet Mekanizması*, 74.

kuruluşundan 50 küsûr yıl kadar sonra, ancak Sultan Melikşah'ın son yıllarından itibâren rastladığımız *emîr-i dâd*ın görevleri arasında bir paralellik olduğunu ve ikisinin aynı görevi yaptıklarını açık bir şekilde göstermektedir. Ancak bugüne kadar, ne *emîr-i hares* ne de *emîr-i dâd* ile ilgili yayınlarda bu bağlantı kurulmuş değildir.

Bu örnekten de anlaşılacağı gibi, *Siyâset-nâme*'deki bilgiler, diğer tarihî kaynaklardaki bilgilerle mukayese edilerek değerlendirildiği takdirde, hem bu eserden daha doğru bir şekilde faydalanmak, hem de Selçuklu devlet teşkilâtı ile ilgili bir çok konuyu daha iyi aydınlatmak mümkün olacaktır.